

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 87, 1994

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 87, 1994

---

## ГАВРИЛ КРЪСТЕВИЧ – ГЛАВЕН УПРАВИТЕЛ НА ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ (1884–1885)

ЖОРЖЕТА НАЗЪРСКА

*Жоржета Назърска.* ГАВРИЛ КРЪСТЕВИЧ – ГЛАВНЫЙ УПРАВИТЕЛЬ ВОСТОЧНОЙ РУМЕЛИИ (1884–1885 гг.)

На базе неиспользованным архивным и опубликованным документам, которые дополняются мемуаристикой и прессой, исследование рассматривает – правление второго генерал-губернатора Восточной Румелии – Гаврила Кръстеви́ча. Акцент поставлен на его фигуре как государственную голову и как человека. Проблема о его выборе на должности главным управителем ставится в контексте Восточного вопроса и влияний внутренним и внешним фактором (Великие державы, Османская империя, Болгария, Болгарская экзархия). Автор ищет – ответы важным вопросам – в какой степени отдельные румелийские государственные институты оказывают содействие провинциальной стабильности; каким образом взаимодействуют „центр“ и „периферия“ администрации; является ли немощной власть данным периодом. Такими целями подчиняется анализ состава и активности правительства, а так же отношений губернатора, Постоянного комитета и Областного собрания.

*Georgetta Nazarska.* GAVRIL KRUSTEVICH – GOVERNOR GENERAL OF EASTERN ROUMELIA (1884–1885)

This research deals with the activity of Gavril Krustevich, the second governor general of Eastern Roumelia, by means of published documents and unused archives, supplemented with memoirs and experts from the press. It emphasizes Krustevich's personal and statesmanlike qualities. His election as a governor general is seen in the light of the Eastern Question and internal and external factors like the Great Powers, Bulgaria, Bulgarian Exarchate and the Ottoman Empire. The research tries to answer how the different Roumelian institutions contribute to the stability of the Province and to find out what the interaction is between the administrative „centre“ and the „periphery“. It also tries to make it clear of the central power is weak in that particular period. In order to answer these questions the research analyses the government's structure and activity and the relations between the governor, the Permanent Committee and the Provincial Assembly.

Едногодишното управление в Източна Румелия на личност като Гаврил Кръстевич предизвиква интерес в няколко посоки – за конкретните проблеми на Областта и начина на решаването им, за баланса между факторите на управление, за чуждите влияния, за функционирането на уникалния за региона френски модел на администрация, за стабилността на държавния механизъм, за отражението на момента, среда, вътрешно развитие върху държавника, за неговата мотивация и „почерк“ при ръководене, за съчетаването на различни статуси (човек и политик, българин и турски чиновник, християнин и юрист).

Подчинено на подобни цели, проучването се концентрира главно върху промените в централната власт след май 1884 г., върху взаимоотношенията между губернатор, правителство, Областно събрание и Постоянен комитет. Съзнателно не се засягат значими теми като ролята на външните фактори – Османска империя, България и великите сили – и националния въпрос.

Проблемът за избора на Кръстевич като губернатор обикновено само се споменава в историографията, от което са създадени трайни „митове“ – за принадлежността на главния управител към Народната партия, за неговото русофилство. Редица български съчинения засягат въпроса само в контекста на общата политика на великите сили или на съединисткото движение, но без опит да се отчетат реалният баланс в европейските отношения, Източният въпрос, ролята на Екзархията и на Княжеството<sup>1</sup>. Периферно внимание, без използване на местни документи, без отгласване от различните видове „центризми“ отделя от темата чуждестранната историопис<sup>2</sup>. Проблемът за действието на управленския механизъм също е разглеждан или от силно пристрастни, изкривяващи картината позиции, или обзорно, илюстративно<sup>3</sup>.

За изследването е привлечен неизползван архивен материал от ЦДИА, БИА-НБКМ и НА БАН. Празните в него са допълнени от публикуваните документални сборници, посветени на отделни проблеми и личности<sup>4</sup>. Не е отминат румелийският периодичен печат, изданията в Княжество България и цариградската преса<sup>5</sup>. Сведенията от строгия актов материал се коригират от спомена на съвременници, от уловилите пулса на събитията немногочислени дневници<sup>6</sup>.

По име Кръстевич е познат повече, отколкото с житейния си път. Роден е през 20-те години на XIX в. в Котел под името Гандю Баев. Учи в местното елино-българско училище, по-късно е възпитаник на виден за времето си педагог – Райно Попович. С покровителство и разноски на Стефан Богориди се образова във Висшата гръцка школа Куручешме (Цариград, 1837–1838) и в Правния факултет на Парижкия университет (1838–1844). Родолюбец и просветител по убеждения, младежът се изявява като спомоществовател на книги, преводач на различни съчинения, занимава се с новобългарския език. В Цариград Кръстевич става секретар на Богориди, работи в Търговския съд, прави кариера на висш магистрат – член на Върховния касационен съд и негов председател, участник в комисия по създаване на търговски закони, преподавател в Юридическото училище. Същевременно се включва в езикови спорове, сътрудничи в списването на първите ни списания („Любословие“, „Български книжици“, „Читалище“, „Китка“) и вестници. Кръстевич е автор на лингвистични, исторически, църковно-полемични съчинения, увлича се от преводачество и литературна критика, общува с мнозинството български книжовници, следи европейската научна хуманитаристика. В продължение на 30 години той участва в църковната борба – като координатор между българите и заинтересованите фактори, теоретик на исканията, дипломат в помителните комисии, автор на текста на Фермана от 28 февруари 1870, като съставител на проекта за Екзархийски устав. След 1879 г. Кръстевич става директор на вътрешните дела на Румелия, като през петгодишния период се занимава с проблематиката на огромния си по обем ресор – над 14 вида разнопосочни по характер дейности, както и с външните отношения на Областта<sup>7</sup>.

Според Органическия устав на Източна Румелия нейният губернатор се назначава от султана за 5-годишен мандат при следните условия: той да е християнин и да има одобрението на всички велики сили, подписали Берлинския договор. Затова първият вариант, който се обсъжда от тях, е за преизбиране на Ал. Богориди. Само Османската империя е против, смятайки, че губернаторът е обвързан със съединистките кръгове и побългарява Румелия, след като се противопоставя на някои турски заповеди. Абдул Хамид II все пак е доволен от управлението на Богориди, който поне плаща редовно областния данък. Затова султанът е склонен да му прости нарушенията на човешките права на румелийските мюсюлмани. Империята е принудена да се съобразява обаче с исканията на силите, защото, първо, е в губещна позиция – непрекъснато се откъсват нейни територии (Тунис – 1881 г., Египет – 1882 г.) и тя не желае съединение, което би ѝ отнело Румелия, второ, има вътрешни проблеми – финансови, конституционно движение, национални конфликти, напрежение с Гърция и Черна гора<sup>8</sup>.

След Берлинския конгрес в Европа също настъпват размествания в баланса на силите – създадени са Съюз на тримата императори, Двойно и Тройно съглашение, престижът на Русия се засилва. Договорът на тримата императори (18 юни 1881 г.) предвижда Русия, Германия и Австро-Унгария да спазват взаимно балканските си задължения по Берлинския договор, да се запази статуквото в Европейска Турция. „Тайният протокол“ допуска съединение на България и Румелия само ако въпросът се постави „по силата на нещата“. Решено е още, че евентуалната окупация на Областта от турски войски е опасна и затова трите сили трябва да предпазват Румелия и Княжеството от провокации срещу Портата<sup>9</sup>. Сключен срещу Франция и нейния съюз с Италия, договорът укрепва монархическия принцип в Европа, носи дивиденди и на трите страни, има всички изгледи да бъде траен, защото се основава на Двойното съглашение (1879 г.) между Германия и Австро-Унгария за неутрализиране на Русия на Балканите и на династически и лични връзки. Неуспял да привлече към себе си Великобритания, Съюзът на императорите представлява част от групировката, създадена за престахровка от Бисмарк<sup>10</sup>.

От какви изходни позиции и с какви намерения пристъпват силите към въпроса за избор на румелийски губернатор през 1884 г.? Великобритания е заета с присъединяването на Кипър (1879 г.) и с гръцки проблеми, но главно с Египетската криза (1881–1882). Завършила с английска окупация, тя предизвиква многопосочни отражения: охлаждат османо-британските отношения; разпада се френско-английският Либерален съюз; Великобритания е поставена в зависимост от Тройния съюз (Германия, Австро-Унгария, Италия); по Източния въпрос тя се сближава с Австро-Унгария срещу блока на Русия и Франция. Прегрупирането се отразява като изостряне на отношенията между Батенберг и руските генерали в България, като отмяна на „Режима на пълномощията“. В Румелия отзвукът отеква в скандала на Богориди и руския консул Кребел. През 1884 г. Великобритания има по-малък интерес към Балканите, но следи задълбочено промяната на баланса там, желаейки спокойствие в Египет. Тя смята да си го осигури чрез отстъпки на Германия и на Франция, както и посредством отстраняване на Богориди, неприятен ѝ със съединистките си амбиции според докладите на консули и мисионери<sup>11</sup>.

Изгубила след 1871 г. престиж, колеблива, заплашвана постоянно от Германия, през 80-те години Франция е заета с Тунис, където установява протекторат (1881 г.). Той е повод за създаване на Тройния съюз и за установяване на германско-френско единодействие, особено по колониалните спорове. През 1884 г. Франция е твърде отдалечена от проблемите на Източния въпрос, търси спокойствие за средиземноморските си планове, склонна е да подкрепи онази велика сила, която ѝ предложи кандидат за румелийски губернатор, гарантиращ целостта на Турция<sup>12</sup>.

Италия няма преки интереси в Румелия. Обвързаността ѝ в Тройния съюз обуславя подкрепа на Русия или на всяка сила, целяща да компроментира Франция и Австро-Унгария. След Берлинския конгрес Германия е в основата на мрежа съюзи, позволяващи ѝ да запази свобода на действие и роля на арбитър. По Източния въпрос тя подкрепя Русия в ушърб на съседната Дуалистична монархия. Според Бисмарк „Германия няма никакви интереси в България. Нашият интерес е мир с Русия. По тази причина от голямо значение е тя да бъде убедена, че ние не преследваме никакви цели на Изток.“ През 1884 г. Германия е заета с по-важни дела – своите колонии. Там тя предизвиква британо-френски спорове, като предлага на Франция (12/24 април 1884 г.) неутрален съюз срещу Обединеното кралство и образува Германска Югозападна Африка. Силно притеснена от близостта на владението до Капската си колония, през юни 1884 г. Великобритания прави отстъпки на Германия срещу обещание за подкрепа на Конференцията за египетските финанси. Към Румелия Бисмарк прилага принципа „разделяй и владей“, т. е. склонен е да подкрепи от двете германски съюзнички повече желаетата спокойствие и мир на Балканите Русия, отколкото неизоставилата анексионната си програма Австро-Унгария<sup>13</sup>.

Основната концепция на Дуалистичната монархия по Източния въпрос се състои от три постулата – против руското влияние, зад княз Батенберг, за съединение под негова егида. Съюзът на императорите само прикрива с дипломатически фрази противоречията ѝ с Русия, отразени в „Тайния протокол“. В свой „Меморандум“ Външното министерство напомня: „Ние имаме само Изтока и не можем да позволим затваряне на руския обръч от Силезия до Далмация. Славянска държава на Балканите под руско материално и морално покровителство ще пререже жизнените ни артерии.“<sup>14</sup> Затова австро-унгарското присъствие в Румелия е отразено чрез две полюсни тези в историографията – западната настоява за неутрална позиция, обяснявайки как консулт Пиомбацци отказва да се меси във вътрешните дела на Областта. Противоположно е руското становище – дипломатът активно подтиква губернатора да се „скара“ с Русия<sup>15</sup>. Въпреки отбелязаното съгласие при подновяване Съюза на императорите (15/27 март 1884 г.) Австро-Унгария застава против евентуално съединение през 1884 г., защото не желае да допусне развитие на нещата извън свой контрол. В момента тя няма подкрепа, тъй като Германия е ангажирана с колонии си; няма шанс за съединение под егида на княз Александър, защото в България предстоят избори; загубила е позиции на Балканите след въстанието в Босна и Херцеговина (1881–1882) и Тимошката буна (1883 г.); спорът ѝ за влияние в Княжеството и Румелия още не е решен. Затова тя се ориентира към подкрепа на Богориди, евентуално на княз Александър, а при провал – към издигане на своя кандидатура, противоположна на руската<sup>16</sup>.

В основата на руската политика по Източния въпрос през периода лежи идеята за Проливите. Тя я конфронтира с Великобритания, а средствата за осъществяването ѝ – силна славянска държава на полуострова под руска протекция – водят и до руско-австрийски спор. След гибелта на Санстефанска България Русия губи международен престиж до възстановяването на Съюза на императорите. В „Тайния“ му протокол тя печели по въпроса за съединението и разрешава проблема си на теоретично ниво. Затова до 1882 г. на Балканите цари спокойствие, предизвикано от очертаните сфери на влияние: Сърбия към Австро-Унгария, България към Русия. Противоречията се изострят със спада на руското влияние в България след разклащане „Режима на пълномощията“. През 1884 г. Русия не е подготвена за война, търси контакти с Франция и Германия. Нейните искания са за съединение, но без княз Александър, когото счита за англо-австрийско протеже, и не в този момент, защото няма нужно влияние в Княжеството. Затова тя би желала гу-

бернатор, т. е. съхраняване на статуквото, но такъв по неин вкус: непокровителстван от противниците ѝ, несвързан със съединисткото движение<sup>17</sup>.

Подозренията на Русия срещу Богориди идват от пряката му конфронтация с дипломатите ѝ в Румелия. Още Церетелев видимо показва опека, но я осъществява като школуван дипломат. Затова в първите години обективно действията му са в интерес на Областта. Конфликтът през последвалите години е предизвикан от различни фактори. Влияят способностите, дипломатическият усет, народността, вярата на дипломатите, провежданата от тях политика на панславизъм. Влияе и личността на Алеко паша – честолобив, суетен, с желание да стане княз на обединените България и Румелия или Македония и Областта, лесно податлив на влияния, мнителен, раздразнителен. Влияят и външните фактори – дошлите от Княжеството либерали, подхвърлили на губернатора идеята за съединение, носещи омраза срещу княз Александър и руските офицери; западните консули, поблиски до Богориди по манталитет и възпитание, доверяващи му се като на османски поданик и европейски възпитаник, настройващи го срещу Русия; руските консули и офицери, показващи с поведението си поза на стопани, а не на гости<sup>18</sup>. Споровете на Русия и Богориди избухват по различни поводи – проектът на П. Каравелов да стане директор на финансите или кмет на Пловдив, антируските глumi в печата, Шипченският храм, обвързването на руския консул в предизборната борба, „офицерският въпрос“. Но същността на скандалите е в застрашеното от Австро-Унгария военно и политическо влияние на Русия близо до Проливите. Затова неуважителното поведение на губернатора към консула Кребел и скъсването на официалните връзки с него имат за резултат окончателно зачеркване на Богориди от списъка на „руските“ кандидати в надпреварата за главен управител<sup>19</sup>. Разправата с него е само отложена от декември 1882 г. за 1884 г. А тогава Русия още повече се нуждае от спокойствие – за да отстрани княз Александър и да подготви нужното ѝ съединение.

Следователно проблемът за избора на румелийски губернатор придобива за великите сили няколко измерения – да се преизбере ли старият или да се търси нов, а ако се предпочете вторият вариант, каква да бъде националността му?

Още през януари 1883 г. плъзват слухове, че е предложен племенникът на Богориди – Емануил, а седем месеца по-късно Русия сондира Портата относно сръбския престолонаследник Петър Карагеоргиевич<sup>20</sup>. В края на 1883 г. Великият везир предлага на силите списък с евентуалните кандидати за поста: Рустем паша (френско протеже, бивш ливански губернатор, турски офицер, провалил се веднъж през 1879 г.), Ал. Каратеодориди (висш турски сановник от гръцко-български произход, министър на външните работи), Христофориди (член на Касационния съд, грък), ген. Щрекер (германска кандидатура), Фотиадис паша (грък, зет на Богориди, посланик в Италия и Германия, бивш критски губернатор), Абро ефенди (бивш участник в Европейската комисия) и Гаврил Кръстевич. Последната кандидатура е публикувана само в протестантския вестник „Зорница“, покровителстван от британското посолство в Цариград, отличаващ се с прецизна информация, липса на цензура, връзки с Екзархията и Румелия<sup>21</sup>. В следващите месеци се появяват съобщения за кандидатури на Нихад паша (бивш османски представител в София) и на Александър Батенберг, в полза на когото действат българското правителство, Политическият му кабинет и външният министър Вълкович. Крайна цел на пропагандата е съединение след избора, както мирната уния на Влашко и Молдова, а опора на замисъла е информацията за тайно съгласие на силите при подновяване Съюза на императорите в Берлин (март 1884 г.)<sup>22</sup>.

При избора на румелийски главен управител в последните дни се намесват различни фактори – мнението на силите и Портата, състоянието на Областта, отношението на България, Екзархията.

Началото на 1884 г. за Румелия е белязано от съединистко движение. Една от искрите му дават думите на новопристигналия руски консул Сорокин в смисъл, че правителството му не познава Източна Румелия, а знае Целокупна България. Предадено в пресата автентично, изявлението има различен смисъл в дипломатическите документи: „Българите и сега не ни уважават, а още по-малко ще искат да го правят след съединението.“<sup>23</sup> Оттук произтича спорният в изследванията въпрос – дали действията на Сорокин са искрени, или са съзнателна провокация, насочена срещу Богориди. Към втората хипотеза ориентира официалното руско становище: „Русия подготви българското съединение в Санстефанския договор, но съвсем друг въпрос са неговото съдържание, форма и време на извършването му ... Митингите трябва да се тълкуват като конспирация, диктувана от София. Статуквото трябва да се потвърди веднага, а съединението ще е желано само ако Русия освободи България от хаоса.“ Подкрепят предположението дейността на Сорокин в Цариград, отчетите му до Петербург за митингите с уверения, че не са негово дело, запазеният му консулски пост и след свалянето на Богориди<sup>24</sup>.

Митингите са организирани от партиите в Областта. Целите на Народната партия са обяснявани или от желание да не се избира въобще губернатор, т. е. съединение с България, или с поставяне на българския въпрос пред силите, но без да се смушават редът и спокойствието, без да се правят авантюри. Възможен ракурс е разглеждане на митингите като борба за власт, подкрепена от недоволната от губернатора Русия и прикрита с общонародния идеал за съединение („ние не бихме се увлекли толкоз страстно в нашата агитация, ако да узнаехме, че Алеко паша няма да получи нов мандат“)<sup>25</sup>. Либералната партия пък оправдава организирането на митингите с желание да подкрепи преназначението, за да не се изпрати вредително лице за румелийските и българските интереси, но също „без гюрултий“. Средства за това тя открива в изпращане на „Адреси“ до Портата в подкрепа на Богоридиевата кандидатура<sup>26</sup>.

Обезпокоена от митингите, Високата порта телеграфира те да бъдат спрени със заплаха, че иначе ще изпрати гарнизони. Румелийският директор на вътрешните дела Г. Кръстевич си позволява да откаже изпълнение на заповедта, опирайки се на постулата в Органическият устав за свобода на събранията, но не може да устои на нареждането да уволни чиновниците, участвали в митингите – съдии, градски съветници, полицейски командири, околийски началници. Народната партия недоволства: „Нашето управление от ден на ден взима формата на чисто турска администрация.“ Следваща стъпка на Кръстевич е назидателно-заплашително писмо до печата (22 март 1884 г.). Предизвикан от натиска, оказван от всички страни върху правителството, от усложняването на избора, от чувство на възмущение от липса на мярка и оскърбена нравственост, в писмото той дава съвети за разум, благопристойност, хладнокръвие, за обективно тълкуване на събитията. Когато и това не помага, на 4 април митингите са забранени с мотив, че компрометират реда и спокойствието и не обсъждат въпроси от законен характер. Кръстевич нарежда на чиновниците да не поддържат съединисткото движение, да донасят за всяка стъпка против властта<sup>27</sup>.

Мерките на правителството не носят очаквания резултат. Пресата ги характеризира като „стремеж да се убие гордостта, историческото съзнание на народа“, като „шпионаж и подло предателство“. Говори се за пропаст между народ и управляващи, за насилие над човешките права, за липса на патриотизъм у правителството. Митингите продължават, а Либералната партия действа и на дипломати-

ческо ниво – изпраща телеграма до руския император от Постоянния комитет за преназначението на Богориди, посетени са консулите<sup>28</sup>.

От своя страна губернаторът прави донесение до Портата, че Сорокин насърчава съединистите, придружава ги в предизборните им обиколки. По този повод Русия настоява в Цариград за незабавно отзоваване на губернатора, което скоро е сторено, но претекстът е изтичане на мандата<sup>29</sup>.

През пролетта на 1884 г. проблемът не е „за“ или „против“ Кръстевич, а относно преизбирането или не на Алеко паша и за руската позиция към него. Някой от партиите не споменава директора на вътрешните дела като кандидат, още по-малко той насърчава движението. Напротив, Кръстевич ръководи действията против митингите. В негово лице в „Марица“ вижда непатриот, тиранин, протурски настроен чиновник. Това говори категорично против тезата на Либералната партия: „Кръстевич беше против нас и явно поддържаше противната партия.“ „Съблазнен от перспективата да замести своя благодетел, Кръстевич се беше благовременно прилепил към Гешовци, което пък му отвори вратите на руското консулство.“<sup>30</sup> Твърденията, освен че са писани твърде късно и са от видни партизани на свалената от власт партия, освен че са от приближени на Алеко паша, заимстват идеи от тогавашния печат, цитират огорчения в честолюбието си Богориди, изненадан от измяната на най-близкия си сътрудник, когото е смятал за неконкурентоспособен – без протекции и аристократичен произход.

Кръстевич наистина има връзка с Гешовци, но не партийна, а приятелска и семейна, от времето на църковната борба и книжовната си дейност в Цариград, основана на близост в мисленето. Но едва ли Гешови му отварят вратите на руското консулство – там той отдавна е приет официално: като директор на вътрешните дела и наместник на губернатора, като познат с Церетелев и посланика Новиков още преди 1879 г.<sup>31</sup>

Още по-недоказуема е тезата, че „Народната партия се ползва със симпатиите на Главния секретар“, изградена от съображенията за идването на Кръстевич на власт като руски кандидат (а най-тясна връзка с руските дипломати има Народната партия), от разпускането на Областното събрание, от превеса в новия му състав на съединисти<sup>32</sup>. Такова заключение не се потвърждава от документите, в които съвременниците пишат: „Той можеше само да е роб на длъжността си, но никак не и партизиан. Той и д-р Стамболски се отвращаваха дори от партизианството ... Директорите не бяха признати партизани, не вземаха участие в събранията на Народната партия“, „Директорите не се числяха към никоя политическа партия или пък политическо течение.“<sup>33</sup> Като свидетелство за това говори писмо между видни дейци на Народната партия, разкриващо, че тя е от най-дейните критици на губернатора след избора: „Положението на нашата партия е съвсем фалшиво, на нас хвърлят отговорностите, а ние нямаме ни най-малка власт ... Кръстевич не може или не ще да разбере, че нашата партия не съществува, та да му бъде прост слуга ... Кръстевич се страхува от нас да не би, когато имаме сичката власт, да повдигнем въпроса за съединението ... Кръстевич не бъде ли с нас, ще бъдем принудени да го оставим на собствената му съдба.“<sup>34</sup> Още един аргумент е предприетият т. нар. втори опит за съединение от Народната партия, лишен от съдържание, ако тя е лансирала Кръстевич.

Управляващата в Княжеството Либерална партия – Др. Цанков още през ноември 1883 г. смята въпроса за назначение на губернатор за капитален, защото от лицето, на което се повери управлението, зависи развитието на Румелия. Междувременно и опозиционната Либерална партия – каравелисти се изказва за преизбор на Богориди, против съединисткото движение в Областта<sup>35</sup>.

В края на март – началото на април 1884 г. атмосферата в Цариград е нажежена от непрекъснатоменящите се сведения, давани от ангажирани вестници. Яс-

но е само едно – Русия не ще позволи преизбиране на Богориди. За момента тя е с по-силни позиции от Австро-Унгария: подкрепяна от Германия, в добри отношения с Портата. Франция е заета с друг континент, Великобритания е склонна към отстъпление. Лансират се и нови кандидати – Ив. Ев. Гешов, К. Стоилов. Високата порта е уведомена от българите, че подкрепеният от нея Рустем паша не е желан и при евентуалния му избор би се стигнало до революция (съединение). Знаен е още твърдият отказ на Русия да подкрепи Богориди. Затова султанското правителство е в колебания – не иска руски кандидат, но не желае и нарушаване на статуквото чрез откъсване на територии<sup>36</sup>.

Русия използва Богоридиевия донос срещу Сорокин като претекст за обида. На 24 март 1884 г. тя заявява пред Портата окончателното си нежелание за преизназначение, а след една седмица (31 март) от руска страна вече е издигната кандидатурата на Г. Кръстевич<sup>37</sup>. Подкрепялата Рустем паша и Богориди Великобритания няма сериозен интерес и решаващ глас по случая. Франция стои зад ген. Виталис, а Италия – зад Рустем паша, но и двете са слаби в международните си позиции, за да имат успех<sup>38</sup>. Австро-Унгария първоначално подкрепя като свой кандидат Ал. Батенберг, представяйки си влашко-молдовския сценарий в български вариант. Разбрала утопичността на подобна идея, тя възприема като задача запазването на статуквото, но с удобен ѝ губернатор – Богориди. В негова полза е трескавата ѝ енергична дейност и затова впоследствие е изключително недоволна от егоистичното поведение на Русия, несъобразила се с австро-унгарското предложение за преизбор<sup>39</sup>.

След демонстрираната твърда руска позиция, Портата се съгласява, че трябва да бъде избран толерираният от нея кандидат, но едновременно иска мнение от запознато с българските проблеми лице – екзарх Йосиф I. Неговата листа, явно съгласувана с Русия, включва: Каратеодориди, Й. Груев, Ил. Цанов, Н. Начов, но акцентът е поставен върху Г. Кръстевич. Екзархът уверява Великия везир, че последният кандидат е честен и почтен царски сановник, който няма да измени на доверието, нито ще благоприятства евентуално съединение, стремежи се да разсее турските опасения за известна мекушавост и страхливост на Кръстевич. Подтикнат от серия мотиви – лични (единомислие, възхищение), национални (българин), политически (Русия и Княжеството го подкрепят) – екзархът предприема поредица дипломатически разговори в подкрепа на Кръстевич и срещу Богориди: на 16 април с турския външен министър, на 24 април с Великия везир, на 25 април със султана. Паралелно с него в Цариград действа и Сорокин, натоварен със същата мисия<sup>40</sup>.

Състоянието на проблема се заплита още повече от споровете за времето, когато трябва да се назначи новият губернатор – денят на съобщението за избор (14 април) или на излизане на фермана (5 май). Време е нужно и на Русия, за да убеди останалите сили и Портата в своето предложение. Назначението постепенно се превръща в най-важното събитие на полуострова, обвързва се тясно с Египетския въпрос, заради който Австро-Унгария и Германия искат свикване на конференция в Лондон. Тъй като Османската империя не желае подобно усложнение, тя отстъпва на руския натиск срещу обещание за поддръжка на бъдещата конференция (което става на дело – 16 юни 1884 г.)<sup>41</sup>.

Изборът се извършва на посланическо съвещание, започнало на 13 април, където всички сили, без Франция, се обединяват зад руската кандидатура. Те са мотивирани от настояването на Петербург, от обещанието на Кръстевич, че ще управлява лоялно, в интерес на мира и тишината, от вярата, че новият губернатор ще бъде като османец в политиката си<sup>42</sup>. Аргументите на Русия – Кръстевич е в отлични отношения с нейните представители, има писмена връзка дори с външния министър Гирс. Привличат я и личните му качества: рядка самостоятелност, неподатливост на чуждо влияние, скромност, сериозност, трудолюбие, педантич-

ност, добросъвестност, почтеност, скептицизъм. Политическите му схващания не притесняват Русия – поклонник на френската юриспруденция, на Гизо и на Юлската монархия от английски тип; привърженик на схващането, че диригент на „европейския концерт“ трябва да е Франция; със своя теория за връзката между прогрес и политическо влияние (колкото са по на запад държавите, са по-развити). Въпреки че не прави изключение за Русия в оценките си, за нея са важни резултатите от дейността на Кръстевич като директор на вътрешните дела – с практичност и енергия прави дирекцията си най-благоустроена, преписката с Империята минава под личния му надзор, проявява такт към чуждите дипломати. Руският вестник „Санкт Петербургские ведомости“ окачествява избора като възможно най-добър, а в „Свят“ допълва: „... опитен държавен мъж, български патриот, известен равноправник между трите народности.“<sup>43</sup>

Мотивите на Русия са съвсем прагматични, нямат нищо общо с твърденията, че Кръстевич е избран, защото е „русофил“. Най-важният коз на подобно схващане биха могли да бъдат връзките в миналото между Кръстевич и граф Н. П. Игнатиев. Но реално те се изразяват в обмен на мисли, съвети и препоръки при дипломатическите стъпки около църковния спор. За Игнатиев събеседникът му е реалист, умерен, лоялен, но не и русофил – срещу такива чувства застават образованието, политическата концепция, патриотизмът на Кръстевич<sup>44</sup>. Твърдението за „русофилство“ идва вероятно от изявленията след Съединението на Временно-правителство пред английски дипломати (че акцията е извършена срещу русофила Кръстевич), откъдето трайно навлиза в историографията<sup>45</sup>. Тъй като „русофил“ не означава „руски кандидат“, нито „привърженик на Народната партия“ (каквото също не е), то трудно е да се приеме като определение за човек, бил през целия си живот единствено българофил.

Западните държави се съобразяват и с друг аргумент – кандидатът е стар и слаб, лишен от престиж, може лесно да се контролира, пламенните му национални симпатии са все още непознати, известен е от отношенията с консулите като способен чиновник<sup>46</sup>. В печатния си орган в „Тан“ Ке д'Орсе изразява недоволство от поведението на Русия, издигнала Кръстевичевата кандидатура без уговорка със силите. Впоследствие Франция се убеждава в качествата му (мъдрост, рационализъм), в способностите му (труди се безшумно), в симпатиите му към нея. Заключение се трансформира като „сериозен приятел на Франция, на когото може да се разчита“. Цариградският вестник „Ла Тюрки“ отбелязва, че Кръстевич е деятелен човек, който работи от сърце и душа за уреждане на администрацията. Екзархът също е доволен – смята назначението „добро за всички народности“ в Румелия, надява се „хитър и почтен човек“ като губернатора „да успокои всички партии и духове“<sup>47</sup>.

От представените му 3 кандидатури – Кръстевич, Рустем паша, Каратеодори – султанът предпочита първата. Неговите съображения освен политическите, също включват личността на главния управител: лоялен и честен турски чиновник, намиращ се високо в съдебната йерархия, показал като директор на вътрешните дела изключително балансиран подход към Империята, некомпрометиран с груби провали и връзки с чужди сили<sup>48</sup>.

Официално съобщение за назначението се появява на 24 април 1884 г. в цариградската преса, а агенция „Хавас“ го разпространява веднага. Следващите дни слухът е потвърден с по-голяма сигурност, дават се биографични данни, отзиви, поздравите от Австро-Унгария до Кръстевич<sup>49</sup>. В шетната около избора румелийският печат също реагира, но лаконично: „Колкото до общественото мнение в Областта, ний ще кажем истината. Кандидатурата е благоприятна за всички елементи: българи, турци и гърци“, „Кръстевич е човек, който е дал слава на народа

си, изпитан патриот, вечно лоялен и предан на държавата, на него се дължи добре уредената администрация.“ Новият губернатор още тук е обвинен от Народната партия (в. „Марица“), че е „излишно предпазлив и нерешителен“ – характеристика, съвпадаща дословно със становището на руския посланик Нелидов, публикувано в „Новое время“<sup>50</sup>.

Повече отзиви се появяват в Княжеството. Опозиционната Либерална партия – каравелисти с видимо неудоволствие и раздразнение пише: „Кръстевич е типичен турски чиновник, който е захвърлил чибука само защото не е в състояние да го задържи. С него Румелия отива към потурчване. С нищо друго не се е отличил досега, освен с чорбаджилък и бюрократизъм“; „Кръстевич ще управлява до пладне по български, а до полунощ по гръцки. Работите ще тръгнат по-къпаво, управлението ще бъде по-турско и по-тираническо“; „Кръстевич е един от най-долните чиновници, без авторитет и независимост, който ще превърне автономната област в турски вилает. Още от сега започна да си показва рогата такива, каквито всички, които го познават, знаят, че ги има“<sup>51</sup>. Подобни статии Кръстевич не пропуска, четейки всички пристигащи вестници, но едва ли приема равнодушно явното отсъствие на морал у стари съратници като редакторът П. Р. Славейков. На другия полюс са цанковистите. В хвалебствена биография са отделени няколко акцента: издигане вследствие на лични дарби, качествата му – трудолюбие, рядък такт при подбора на екип и ръководството му като директор на вътрешните дела, ролята му на главен лост на управлението в първите години. Заклучението е високопарно, но точно – „син на България, син на делата си, на способностите си“. Отзив дава и консерваторският в. „Отечество“ – българин, един от малцината, изнесли на плещите си църковната борба. Умът, науката, опитността, доброто познаване на живота на българите са посочени като залози за успех на Кръстевич<sup>52</sup>.

На 6 май и в Пловдив е получено официално известие за назначението. За самия Кръстевич то не е изненада, което кара съгражданите му да си мислят, че е постигнал целта на живота си. Ако го познават повече – по темперамент, възпитание, жизнен път – трудно биха дали утвърдителен отговор на догадките си. Защото имат пред себе си човек, необичащ сцената, а по-скоро мястото зад кулисите, предпочитащ не почестите и фойерверките, а ежедневната работа. Трудно би си пожелавал подобен пост, знаейки произхода и положението си сред компанията знатни и протежирани кандидати. Би се изсмял на легендата за коварно осъществения си план – да отстрани конкуренти като Вълкович, Виталис, Кесяков и Гешов – защото знае, че нещата се решават от силите. Не е виновен за ходовете на Богориди, който сам се компрометира, но не приема и теорията му за „удар с нож в гърба“. Истината му звучи невероятно, но е факт. Оттук нататък – предстои му да опита „тежестта на царската корона“.

Честитките от консули, директори, Постоянния комитет и чиновници са съпроводени от шумно оживление по улиците, където съединистите се поздравяват с „Честито ти царство!“, а гърци и турци са „бесни от радост“. Вечерта е устроено градинско веселие, тъпна пловдивчани акламира новия губернатор пред дома му. Кръстевич схваща изкуствеността на овациите („нещо като веселба“), радостта под сурдинка на някои, интересно му е да наблюдава метаморфози. Но той не е невъзпитан, не му е чужда човешката суета, за да не благодари на почелите го в 24 часа – с обещание да служи занаят все така и с неизбежната доза популизъм, характерна за всяко ново начало: отричане на предшественика<sup>53</sup>.

Но не фанфарите са основното, което вълнува Кръстевич – ежедневната работа чака извършителите си. Той продължава да е наместник и директор на вътрешните дела, което означава подписване на цялата документация на Областта. Губернаторът не пропуска юридическите формалности: да уведоми Постоянния комитет за новата си длъжност, да даде обяснения за пребиваването на началника

на милицията и жандармерията без негово знание в Цариград, да посрещне митническият инспектор Кямил бей, да приеме оставките на пловдивския кмет и градските съветници<sup>54</sup>. Безсънни нощи му струват и отговорите на честитки от стари приятели относно назначението: Т. Бурмов и К. Стоилов в София, Р. и Г. Миркович в Сливен, А. Т. Илиев в Ст. Загора<sup>55</sup>.

Кръстевич знае, че назначаването му трябва да се предшества от посещение в Цариград, където лично да получи ирадето от султана. Но още тук се явява трудност от правно естество – в Органическият устав не е предвидена възможността наместник да стане губернатор, а пък и директор на вътрешните дела да не може да го замести, тъй като е същото лице. Казусът е решен с назначаване на временен главен секретар – Й. Груев. Чак тогава, успокоен, Кръстевич заминава на 22 май 1884 г., като поддържа писмена връзка с Груев по областните проблеми<sup>56</sup>.

Кръстевич не е от хората, опияняващи се от блясавото посрещане в Цариград, нито от султанската аудиенция, нито от връчения му орден „Меджидие“ – I клас. Намирайки се в траур, той спазва приличието – празникът му е почетен само от тесен кръг близки. В имперската столица новият губернатор посвещава времето си на практически занимания: визити на министри, установяване връзка с посланиците, посещение при екзарх Йосиф I. Постоянно го тревожат мисли за оставената държава – писмено дава наставления за мерки срещу разбойниците, препраща прошения на мюсюлмани. От кореспонденцията му с Пловдив вече личи глобалното мислене на държавен глава, за когото са важни „опазването на тишината и порядъка в Областта“, образът на Румелия като страна на веротърпимост и толерантност към малцинствата. Само така поверената му провинция може „да ся препоръчи на благоволенieto и симпатията на Европа“. Въпреки несъмнено ласкавото посрещане от султана, християнинът, знаещ, че „всичко е суета“, размишлява: „Да даде Бог ум и разум на синца ни, както и на сичкото население, за да не ся засраим пред цяла Европа, а напротив да ся похвалим и обикнем от нея“. Тънкият усет на дипломат го кара да отминава с мълчание злостните критики в печата, че за султанския рожден ден в Пловдив са станали илюминации без аналог. Губернаторът схваща скрития им ход: да се задоволи турското население и да се привлечат османски симпатии<sup>57</sup>.

Кръстевич не се притеснява и от пусканите обилно интриги в Румелия – за полумесеца над конашката порта, за подвизаването си в столицата с фес, за намерението си да вземе турчин и грък за директори. Връща се, когато му е разрешено от Портата, а не, както го клеветят, след дълга почивка – на 20 юни 1884 г. Непосредствено след това губернаторът предстои по-страшна битка – да обедини обществото и да го поведе след себе си, да придобие авторитет на държавен глава, стоящ над всякакви пристрастия. А в обществото вече съществуват два полюса. „Марица“ сипе суперлативи за „Човека на Румелия“: безкористен, честен, справедлив, любознателен. Вестник „Народний глас“ подчертава неподлежащите му на съмнение български чувства, вярва в достолепната посока на бъдещото управление. Народната партия тръби, че назначението е посрещнато от всички страни с възторг, че губернаторът е непартизански, но русофил<sup>58</sup>. Опозиционната преса се отвращава от паралел между Богориди и благодетелствания от него Кръстевич. Новината за назначението е описана като „гръм из града“, защото е за човек, сложил вериги върху свободата на печата. „Колкото за миналите му заслуги, всички помнят, че когато доблестните борци за черковната ни независимост воюваха юнашки с Портата, то Кръстевич получаваше причащение при Патриарха“, „Като Директор на вътрешните дела всичките му законопроекти са били постоянно отхвърляни от Областното събрание“. Според Либералната партия цял Пловдив останал учуден и разочарован от назначението, в

действие са пуснати анекдоти за властолюбието, користта и безчестието на губернатора<sup>59</sup>.

Кръстевич изпитва необичайно, почти неловко чувство при слизване на пловдивската гара – официално облечени посрещачи, дипломатическият корпус в пълен състав, военна рота, Градският съвет. Мислено се връща преди пет години: липсват тревогите за феса, уж всички са радостни. Главният управител е преживял не една драма, за да се поддаде на емоция, събира сили и изрича програмата си за действие: „Дано Бог ми помогне да направя всичко, което би удовлетворило населението и въобще Отечеството ми. Обещавам да се трудя, както винаги.“<sup>60</sup>

Официалната част е насрочена за неделния ден, 24 юни. Дворът на конака се изпълва от чиновници, учители, консули, духовни началници, правителството, Постоянния комитет – всички готови да чут прочита на султанския ферман на трите официални езика (български, турски, гръцки). Текстът вероятно удивлява мнозина присъстващи с ласкателствата към губернатора, но за самия него, като юрист, е ясно, че слуша стандартен документ с единствено нови мотиви: личните му способности.

Нищо ново, само началото на труден път – с празна хазна, икономическа криза, опозиция от директората и Областното събрание, разбунено население. Пред Кръстевич стои дилемата: запазване на статуквото, което му се струва немислимо, или радикални реформи, неминуемо съпроводени от напрежение, препятствия и изискващи енергия и твърда ръка<sup>61</sup>. В печата продължават личните нападки срещу губернатора: „Расъл сред цариградските кятиби, единственото нещо, което е виждал, са турските миндери, върху които цял живот е стоял на колене, а ла турка“; „Душата му е напоена с турско-фенерска нравственост. Малодушна, застойчива натура, дребнава в административните си способности. Български ренегат, възпитан в мрачните вертепи на Фенер, напоен с ядовит срещу народността си дух, той рано е забравил Отечеството, народ и дълг ... Тъй като се кръщавал втори път, заклел се е да не казва българска дума ... Турско ефенди, отказало се по църковния въпрос от България ... Изродена твар! Гаврил паша – българин?! Какво поругание, какво унижение за тебе, българино! ... Вместо да улекчи трудната задача на благодетеля си Богориди, той се окръжи с добре платен и предан персонал, угодническо на турските цариградски паши, горещо покровителстваше турците, най-неспособните чиновници, въведе разврат и бюрокрация.“<sup>62</sup>

Кръстевич не е този, който би се уплашил от подобни низки страсти, нито би влязъл в байганьовски „механджийски спорове“. Писател и журналист, той предпочита да остави хулителите сами да си сътворят автопортрет. Като християнин вярва искрено в премъдростта на библейските слова „По делата им ще ги познаете“ и се задоволява с лаконичното „Отче! Прости им, понеже не знаят, що правят“ (Лук. 23:34). Кръстевич предпочита други цитати от вестниците: „Богориди не е полубог, както новият губернатор не е личност, напълно лишена от човешки и български чувства... Времето ще покаже доколко той ще се отличи на тежката, мъчна, но високо почетна служба – главен управител.“<sup>63</sup>

\* \* \*

В парламентарните държави е естествено всеки нов държавен глава да смени управляващия екип, да подбере хора, нужни му в работата. Кръстевич обаче е ограничен в действията си – от статута на автономна област (необходимо е съгласие от султана), от положението си на руски кандидат (някой назначения му се налагат), от силната политизация на обществото. Чак след това трябва да се съобрази със собствените си разбирания за управление и предпочитания. Изправен

е пред несъчетаемост и разбира, че само компромисът би могъл да я направи реалност.

Първата стъпка на губернатора е да предложи за избор на султана листа от кандидати за поста директор на вътрешните дела, като според Органическият устав лицата трябва да са задължително християни. От Кръстевич зависи кого ще предложи, но не и кого ще назначат. Ограничен в избора си, но отлично познаващ тежестите на длъжността, главният управител издирва не толкова образован, колкото работоспособен човек, с когото ще може да се разбира, но без амбиции. Човек неополитизиран и така предпазен от слугуване на партийни прищевки и вредене на държавните интереси. Кръстевич търси способен директор, но чрез когото би могъл пак да ръководи цялата администрация.

Проблемът за избор е поставен след официалното съобщение за назначение на Кръстевич и веднага предизвиква големи затруднения. Върху губернатора се оказва натиск от няколко посоки. „Марица“ лее дитирамби по повод личността му с неприкрита цел да бъде предпочетен един от редакторите ѝ – Ст. Бобчев. Гешовата фамилия представя друг претендент: д-р Г. Хаканов, зет на Ив. Ст. Гешов<sup>64</sup>.

Кръстевич е в двоумение, кого да предпочете. Дали Йоаким Груев, приятеля си на зряла възраст, съратник от църковната борба, книжовник и активен сътрудник на „Български книжици“, единомишленик, цели пет години безукорен като директор на народното просвещение. Или пък Стефан Бобчев – 31-годишен, възпитаник на цариградското медицинско училище (откъдето познава губернатора), следвал медицина и право в Русия, известен със статиите си в „Право“, „Македония“, от преводите на „Съкратена османска история“ и биографията на Б. Франклин. От Румелия Кръстевич познава Бобчев като способен юрист, шеф на причисленото към неговия ресор Върховно съдилище за административни разпри, като член на Книжовното дружество и депутат в Областното събрание. Оценявайки плюсовете, губернаторът не е доволен от Бобчевата слава на карьерист, на активен партизанин, от липсата на административен опит. Третият кандидат, Г. Хаканов, е завършил лицей, получил е медицинско образование във Влашко, знае чужди езици. В Областта е известен като депутат, а на Кръстевич и като негов подчинен – окръжен, а след това градски лекар. И при него недостатъците обхващат тясна специализация, неопитност в управлението, обвързаност с Народната партия. Тръгвайки за Цариград, Кръстевич избира само един от тримата – Груев, защото трудно би работил с останалите. На него той оставя и наместничеството, едновременно с длъжността директор на вътрешните дела. Листата, представена на султана, е допълнена още с д-р Хр. Стамболски (верен приятел на губернатора, участник в църковната борба, сливенски префект в Румелия, по-късно директор на земеделието, търговията и обществените сгради) и с Ив. Ев. Гешов (способен държавник, когото Кръстевич познава от дете, сътрудничил му като румелийски директор на финансите, преминал на служба в България по негова препоръка). Списъкът е логичен за губернатора, но, първо, не включва руските кандидати Бобчев и Хаканов и, второ, съдържа неприемливи за Портата хора. Самата тя иска турчин за директор на вътрешните дела, срещу което Кръстевич поставя свой ултиматум – или неговите предложения, или оставката му. Предвидил реакцията на външните фактори, но желаещ да покаже волята си, главният управител е подложен на силни внушения от страна на руската дипломация, съпротивляваща се на Груев и Гешов, настояваща да се вземе външно лице<sup>65</sup>. В този спор на взаимноизключващи се интереси решаваща остава волята на силите, създали Румелия и нуждаещи се от запазването ѝ като част от статуквото по Източния въпрос. Виждайки опасността от максимално дестабилизиране на обстановката, чуждестранните посланици в Цариград се намесват с аргумент, че „по-сгоден случай и

по-добра причина за съединение и нарочно не може да се създаде“, като препоръчват да се търси взаимноприемлива фигура. Руският консул Сорокин веднага предлага Начо Начов – млад човек от Стара Загора, учителствал в Сливен, познат на Кръстевич като книжовник в цариградския печат, съставил „Кратка българска граматика“. Губернаторът си го спомня от инструктажите като ихтимански (1879–1880) и новозагорски (1880–1881) околийски началник, от съвместната работа след назначението му за сливенски префект (1881–1884). Споменът му е за „скромен, тих, никого не представляващ, освен себе си, чиновник“, положил усилия за уреждане на департамент с разбойници, бежанци и болести. В мисления баланс на губернатора аргументите „за“ натежават: административен опит в собствената му дирекция, интелигентност, не е засенчваща фигура, не е партиен деец, с безупречна репутация, чиновнически тип, самоиздигнал се като него. Неверие предизвиква младостта му, недостатъчната надареност и образованост. Но пък Портата няма нищо против, Русия също<sup>66</sup>.

Назначението на Начов е извършено в края на цариградското посещение, но става известно при завръщането в Пловдив. Щабът на Народната партия приема новината, „от никого неочаквана“, като „поразен с гръм“. „Бобчев и Хаканов още в тоя момент се закахиха да му отмъстят, силно почнаха да порицават Кръстевича, що се отнел спрямо тях доста нелоялно. Те считаха, какво без неговата силна поддръжка Начов не би можал да заеме тоя пост.“ Й. Груев също е изненадан, други говорят за „фатална грешка“, защото е предпочетен никому непознат в Румелия човек, без шумна общественно-политическа дейност<sup>67</sup>. В квалификациите личи огорчение от заблудата, че щом е избран руски кандидат, а Народната партия е проруски ориентирана, то тя е на власт и по право трябва да заеме управителните постове.

Либералната партия ликува, директорите замислят да подадат оставки в знак на протест. Борбата за власт и административни постове вече бушува, а с нея Пловдив става пак „една малка Византия“, люшкана от несигурност, интриги и клюки. Народната партия посреща назначението „дружелюбно“, което в превод означава, от една страна, свиване на съединистките знамена за по-удобни времена и резолюция за участие в правителството при покана, а от друга – недоволство под сурдинка<sup>68</sup>. За него свидетелстват размислите на нейни дейци: „Неговите домашни са по-влиятелни, отколкото цялата ни партия... Да защитаваме погрешките му лошо, а да се обърнем против него, още по-лошо. Кръстевич се страхува от нас да не би, когато имаме всичката власт, да повдигнем въпроса за Съединението. За да избегне това, той би предпочел да бъде с мерзавците или нас да ни допуска до власт дотолкова, доколкото да не можем да направим нищо в това отношение. Трябва да употребим висшите си усилия да го вкараме в правия път, но работите не предвещават бляскаво нещо.“<sup>69</sup>

Притиснат от недоволствата на партиите, чиновниците, руското консулство, великите сили, Портата, губернаторът търси изход. Народната партия още преди пътуването му е поставила недвусмислено въпроса за уволнение на директорите от противниковата Либерална партия. Тогава той ѝ отказва с предлог, че би се нарушил редът в администрацията. Но сега намеците са очевидни: лично и в печата го подканят да се раздели със зле настроения Частен съвет, заразен от партизанство, защото народът очаквал спасителна дейност<sup>70</sup>. Размишлявайки около необходимите смени в директората, губернаторът е улеснен от събитията.

Поводът е т. нар. случай Тончев – Власаков, започнал с преместването на младия юрист Д. Тончев (завършил като правителствен стипендиант в Русия) от Пловдивския в Татарпазарджишкия окръжен съд. На негово място идва прокурорът Т. Власаков, преместен предишната година от същия пост и роднина на шефа

на губернаторската канцелария. Воден от желание да възстанови статуквото, позовавайки се на правителствено решение (опозицията твърди, че протоколът е фалшифициран) и без знание на директора на правосъдието, Кръстевич издава нужния приказ през юли 1884 г. Действието предизвиква буря в печата. Народната партия го окачествява като маневра на Либералната „да прави от частен случай слон и заключения за цялото управление“. Обвинението във фалшификация се представя като „безсъвестна лъжа и кално средство“, а препоръката е Частният съвет да подаде оставка, щом не е съгласен. Либералите тръбят, че „упояването с власт е възмутителен факт, груб произвол“, при който не са зачетени образователният ценз и формалностите. Кръстевич е наречен „най-върлгонител на руските възпитаници, извършител на неправда, която води до анархия“<sup>71</sup>. Въпросът е отнесен и до държавните органи. На 7 юли Постоянният комитет официално пита губернатора за причините по случая. В забавения си отговор Кръстевич се аргументира с: оплакванията на Власаков, с правото си по Органическия устав да назначава съдии и бди над законите, със задължението на директора на правосъдието да изготвя списък на окръжните съдии, който да се представи на Постоянния комитет и утвърди от губернатора. Същият ден скандалът се разраства вследствие писмо от Кръстевич до Ив. Салабашев. В него се разяснява случаят от гледна точка на подателя – Тончев няма служебен ценз; разместването е било неправилно; назначаването на Тончев лично от директора на правосъдието нарушава Органическия устав, а е прието без протест от дипломиран юрист; Салабашев не е отговарял на жалбите на ощетения, а Тончев е имал безсрамието да подаде оставка, пълна с „неуместни и безсъвестни грубости“, укори и клевети срещу прекия си началник – губернатора; директорът на правосъдието е нарушил дисциплината и защото вместо да накаже служителя си, е одобрил оскърбленията и ги е препратил без свой коментар. Финалните фрази на посланието, писано с гняв и възмущение от стар човек и вещ юрист, защитава винаги справедливостта, са явна подкана за оставка – главният управител иска писмено обяснение за случая от своя директор<sup>72</sup>.

Кръстевич правилно пресмята хода си. И двата отговора на писмата му са в рамките на очакванията. Постоянният комитет преценява постъпката му като закононарушение и неправда, а директорът на правосъдието изпраща подробни разяснения. Той смята разместването като мярка против анархията в Пловдивския съд при Власаков, а не в резултат на лични антипатии. Стъпките на губернатора, според Салабашев, са незаконни, тъй като са извършени без негово знание, нито на неговия заместник. Кръстевич е обвинен в извънмерно пристрастие към Власаков и в опит за изнудване на директора на правосъдието<sup>73</sup>. След подобна размяна на удари и за двамата е ясно, че не могат да продължат съвместната работа. При това Салабашев е виден деец на Либералната партия и не изпитва лични симпатии към губернатора („аз и първен не можех да го уважавам, а сега той беше вече за мене нетърпим“). Като се прибавят и слухове за търговските му занимания с розово масло във Виена, за които Кръстевич също трябва да дава обяснения на Постоянния комитет, оставката е неминуема и е приета веднага (28 август 1884 г.). С това случаят е приключен, а за директор на правосъдието е назначен Ст. Бобчев. При избора си главният управител се ръководи не само от съдебния опит, способности и ерудиция, но го счита главно като компенсация за поста директор на върхешните дела с цел да бъдат удовлетворени амбициите на Народната партия, да се снижи напрежението в обществото и се парира руският натиск<sup>74</sup>.

За останалата част от Частния съвет Кръстевич също се тревожи. Още преди VI редовна сесия (р.с.) на Областното събрание някои директори искат да подадат оставките си. Приета е обаче само тази на директора на земеделието, търговията,

и обществените сгради П. Дагоров, но без да му намерят заместник – Хаканов отказва, и.д. става пловдивският префект П. Димитров. Видели, че смените вървят пълзящо, а не радикално, депутатите в Областното събрание се заемат да предизвикат напускането на другите двама директори. Към директора на финансите Ив. Хаджипетров е отправено питане от 14 точки, визиращо недоборите и големия дълг към Отоманската банка. В резултат на дългите прения директорът обявява намерението си да подаде оставка. По същото време се оттегля и Й. Груев, директор на народното просвещение, на чието място Кръстевич желае да постави близкия си сътрудник Ив. Найденов<sup>75</sup>. Външният натиск обаче се оказва по-силен и води до неочакван ход на губернатора – той приканва Областното събрание да излъчи от състава си лица, подходящи да заемат вакантните постове. Молбата е посрещната с въодушевление от депутатите, въпреки че не е изненада за посетените, които са предложени веднага: отпадналият кандидат за директор на вътрешните дела Хаканов (за директор на земеделието, търговията и обществените сгради), М. Маджаров (за директор на финансите) и К. Величков (за директор на народното просвещение)<sup>76</sup>.

Кръстевич съзнава, че Хаканов не е твърде подходящ за подобна изоставаша дирекция, намирала се 6 години в ръце на неспециалисти, но само така може да се задоволи личната му суета, амбициите на Гешови, Народната партия и Русия. Михаил Маджаров е също много млад, копривщинец, родственик на Чалъковци и Каравелови. Има получено от цариградския Роберт колеж средно образование, в Румелия работи в съдебното и финансовото ведомство. Фактът, че добре познава работната материя на директор на финансите, губернаторът трудно уравновесява с партийната му дейност и приятелството с Бобчев. Константин Величков също е възпитаник на цариградски лицей – Галата Сарай, познат е на губернатора и от писарството си в Екзархията (1876–1877). С известен административен опит от времето на руската окупация, той е по-прочут като оратор в Областното събрание – с разпалена реч, наситена от риторски труфила, буен, лесно пламлив, честен, стигащ до истерия при злоупотреби и неправди, неподатлив на компромиси, но с болезнена амбиция<sup>77</sup>. На Кръстевич му се нрави и това, че известно време е учил право в Париж и е добър писател, изявяващ се в сп. „Наука“.

Областното събрание приема с дълбока благодарност „въвеждането за първи път на конституционното начало в Румелия – директорите да се избират от средите на парламента“. В печата действието е окачествено като „конституционно проявление на благоразумен и патриотичен държавник; въпреки че за конституционно управление не може и да се бълнува“. Постъпката се тълкува разнопосочно – като начин за дистанциране от предишното правителство и неговите методи, като съобразяване с чуждия опит, като опит за реформа във висшата власт, като желание на губернатора да има до себе си млади хора. Опозицията тръби за преврат, а малцинствата – за републиканско управление<sup>78</sup>.

Кръстевич е претеглил предварително аргументите. Директорите са млади, кипят от нови идеи и енергия, с тях би работил по-лесно, защото ще го слушат. Образовани са по западен образец, вълнуват ги модерни теории, стараят се да придобият опит – през лятото са специализирали на държавни разnosки администрация в Италия и Швейцария. Всички директори са от Народната партия – влязла в управлението, тя не би имала повече амбиции, става безопасна и лесно контролируема срещу евентуално нарушаване на статуквото чрез съединение. Ходът е замислен така, че всички да са доволни – директорите, Народната партия, Русия и Областното събрание (с илюзията, че е фактор, се улеснява законодателната работа и се стабилизира властта). В Частния съвет чужденец е единствено началникът на милицията и жандармерията – ген. Дригалски, поляк, австро-унгарски

офицер. Известен от турската си служба като участник в Дунавската комисия и в султанската свита. Назначен е през април 1884 г. по настояване на Германия и с руско съгласие<sup>79</sup>.

В професионално отношение директоратът е твърде разнороден – учител, журналист, юрист, писател, военен, – което се отразява неблагоприятно при подготовката на законите и воденето на преписката с Портата и консулствата. Кръстевич трябва да поеме повече дейности, докато помощниците му се превръщат в изпълнители на заповеди. Ярките индивидуалности в правителството, неспособни в едно цяло плашат губернатора. Появява се взаимна завист, преследване, подигравки срещу Начов, когото хулят като протеже на Либералната партия и Сорокин, като немарлив и некадърен<sup>80</sup>. Към Кръстевич директорите също затайват вражда, отнасят се с присмех, който след Съединението прикриват с гузни славословия. Директоратът, както при първия мандат не е единен, а поляризиран, без обединяваща фигура. Затова действията му са повече центробежни, отколкото концентрирани, а това неминуемо води до разстройване на управленския механизъм и податливост на външен натиск. Макар и не според желанията му губернаторът съзнава, че съставът на Частния съвет е плод на компромис и го приема като даденост. Своята задача той вижда в неуспешното му включване в административния механизъм и в собственото си безболезнено сработване с него.

\* \* \*

Загубилата предишните избори Народна партия прави пред Кръстевич веднага след назначението му внушения за подмяна състава на Областното събрание. По въпроса постоянно го безпокои и руският консул Сорокин, желаещ проруски ориентирана партия да управлява Румелия. Кръстевич проявява нежелание и колебание: опасява се да не спечели опозицията (както в Княжеството – 1880 г.), да не бъде сметнат за партизанин (защото Областното събрание не го е предизвикало). След дълги обяснения с главния управител Народната партия сондира мненията на бюрата си в провинцията и получава положителен отзвук. Губернаторът натрупва все повече аргументи – засилващия се антагонизъм между него и Постоянния комитет, опасността от пренасяне на ожесточените страсти от печата в Областното събрание, където мнозинство има Либералната партия. Доброжелатели пък му напомнят за същите прецеденти и в по-демократични държави<sup>81</sup>.

Кръстевич е принуден да вземе решението си под външен натиск, но за него той намира своя мотивировка: не политическа, а държавническа. Губернаторът не желае да бъде блокиран механизмът на управление, не иска ексцеси в началото на мандата си, които да го компрометират пред Портата и силите. Интересно му е да отчете настроението на обществото, което след избори би се освободило от страстите. Съществуват и лични мотиви – Областното събрание е още в същия състав, искал оставката му на V р.с. (1883 г.) и принудил Гешов и Стамболски да напуснат директората. В крайна сметка губернаторът поема отговорността и в издаден на 27 август 1884 г. приказ обявява Областното събрание за разпуснато. Стъпката е консултирана предварително с Частния съвет, с руското консулство и с Портата, но в документа вината е хвърлена изцяло върху главния управител: затова, че не е провел през 1883 г. редовни избори, техните резултати не отговарят на народната воля и той желае да отчете отношението лично към него. Събранието още му е нужно, за да сполучи в грижите си за добро управление. Приказът е аргументиран със заповед на султана и с Органическия устав, а датата на изборите е насрочена за 23 септември<sup>82</sup>.

Формалностите са спазени, но реакцията в обществото е неформална. Либералната партия обявява акта за „начало на мракобесие“, за „пладнешко беззаконие

на изгубил разсъдъка си човек“. Вместо по същество законният приказ се атакува с епитети към губернатора: „турско ефенди, отказал се от произхода си фанариот, покровител на кохорта гаврилисти-некадърници, целящ се да направи Румелия турски вилает, да убие всичко българско“<sup>83</sup>. Народната партия характеризира приказа като „висша степен справедлива и конституционна мярка“, защото Областното събрание било „средище на службогонци, неспособно да функционира, занемарило народните работи“. Разпускането е прието с ентузиазъм, като право на губернатора, вдъхновено от благонамерени чувства и патриотизъм<sup>84</sup>.

Консерваторите в България хвалят конституционния акт, считайки, че Събранието не се ползва с народното доверие. Цанковистите в опозиция наричат действието „радикален, своєвременен и законен акт“. Управляващите каравелисти са на другия полюс – хулят „турския деспотизъм на нямащия понятие от конституционно право Кръстевич, в чийто действия алфа и омега са личните интереси“. Приказът е наречен „произвол с гибелни резултати“, „преустановяване на законодателната власт от един ренегат, подтикван от шепа шарлатани, гладни за власт“. „Румелия е немилостиво тъпкана от нечистите крака на един турски службаш – земята, където са родени герои като Левски и Раковски.“<sup>85</sup> Русия обаче одобрява действието като нужно, законно, ликвидиращо антагонизма в управлението<sup>86</sup>.

Наличието на противопоставяне между Постоянния комитет и Кръстевич е видимо от конкретния анализ на взаимоотношенията им, довели до разпускане и на Областното събрание, и на самия Комитет. В таблицата са разгледани случаите на приемане и отхвърляне от Постоянния комитет на предложения от губернатора или от неговия наместник по отделните ресори на управление.

| Приети предложения                                                                                                     | Отхвърлени при Й. Груев                        | Отхвърлени при Г. Кръстевич                              |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------|----------------------------------------------------------|
| 1                                                                                                                      | 2                                              | 3                                                        |
| <b>Дирекция на вътрешните работи</b>                                                                                   |                                                |                                                          |
|                                                                                                                        | 1. Щатове <sup>87</sup>                        |                                                          |
| – на 2 ключари в Централната тъмница (5.06.1884)                                                                       |                                                | – на писар за Старозагорската префектура (16–19.05.1884) |
|                                                                                                                        | 2. Местна власт<br>а. префектури <sup>88</sup> |                                                          |
| – Утвърждаване поправителните бюджети на Сливенски (1.05)и Бургаски окръг за 1881/82, 1882/83, 1883/84 г. (28.06.1884) |                                                |                                                          |
|                                                                                                                        | б. градски съвети <sup>89</sup>                |                                                          |
| – ПАП за 2500 гр. за място в Ямбол, купено от сливения префект (20.06.1884)                                            |                                                |                                                          |
|                                                                                                                        | в. общини <sup>90</sup>                        |                                                          |
| – ПАП за държане и проверка на общински книги (7.08.1884)                                                              |                                                |                                                          |

| 1                                                                               | 2                                                  | 3                                                                                                                         |
|---------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| – Опрощаване глоба на община заради неизпълнена тимброва формалност (3.08.1884) |                                                    |                                                                                                                           |
|                                                                                 | г. местни избори <sup>91</sup>                     |                                                                                                                           |
|                                                                                 |                                                    | – ПК отказва да анулира местни избори заради родствени връзки в градските съвети, въпреки нарушаването на ОУ (23.05.1884) |
|                                                                                 | 3. Бежанци <sup>92</sup>                           |                                                                                                                           |
| – ПАП за отчуждаване на правителствени земи (3.05.1884)                         |                                                    |                                                                                                                           |
|                                                                                 | 4. Статистическо бюро <sup>93</sup>                |                                                                                                                           |
|                                                                                 | – Отказ да се създаде като безполезно (4.06.1884)  |                                                                                                                           |
|                                                                                 | 5. ВСАР и окръжни САР                              |                                                                                                                           |
|                                                                                 | а. щатове <sup>94</sup>                            |                                                                                                                           |
| – ПК избира член-слушател във ВСАР (7.08.)                                      |                                                    |                                                                                                                           |
|                                                                                 | б. заплати <sup>95</sup>                           |                                                                                                                           |
|                                                                                 | – Отказ за 60 800 гр. за ВСАР (18.06.1884)         | – Повторен отказ на кредита (21.07.1884)                                                                                  |
|                                                                                 | в. клетва <sup>96</sup>                            |                                                                                                                           |
|                                                                                 |                                                    | – ПК е против решението да ДВД членовете на окр. САР да дават клетва (23.05.1884)                                         |
|                                                                                 | г. дела <sup>97</sup>                              |                                                                                                                           |
|                                                                                 |                                                    | – ПК отказва да освободи от патентно право чужд поданик (3.08.1884)                                                       |
|                                                                                 | 6. Санитарно ведомство                             |                                                                                                                           |
|                                                                                 | а. щатове <sup>98</sup>                            |                                                                                                                           |
| – помощник на член-химиста в Санитарния съвет (3.05.1884)                       |                                                    |                                                                                                                           |
|                                                                                 | – Отказ за лекар на Централния затвор (18.06.1884) |                                                                                                                           |
|                                                                                 | б. нормативна база <sup>99</sup>                   |                                                                                                                           |
|                                                                                 | – ПАП за констатиране на умрелите (16.06.1884)     |                                                                                                                           |
| – ПАП за предпазване от епизоотии (26.06.1884)                                  |                                                    |                                                                                                                           |

| 1                                                                                                | 2                                   | 3                                                                                                                             |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>II. Дирекция на правосъдието</b>                                                              |                                     |                                                                                                                               |
|                                                                                                  | 1. Контракти <sup>100</sup>         |                                                                                                                               |
| – Главен прокурор<br>(16.05.1884), Пловдивски<br>окр. прокурор (27.08.1884)                      |                                     | – Отказ за назначение<br>на военен прокурор<br>(3.08.1884)                                                                    |
|                                                                                                  | 2. Нормативна база <sup>101</sup>   |                                                                                                                               |
| – ПАП за тъмниците<br>(26.06.1884)                                                               |                                     |                                                                                                                               |
|                                                                                                  | 3. Други <sup>102</sup>             |                                                                                                                               |
|                                                                                                  |                                     | – Питане от ПК: защо не се<br>прилага решението на ПК за<br>безплатна доставка на<br>съдебни решения (3.08.)                  |
|                                                                                                  |                                     | – Питане на ПК: защо ДПр<br>взема съдебни мита<br>(17.08.1884)                                                                |
| <b>III. Дирекция на земеделието, търговията и обществените сгради</b>                            |                                     |                                                                                                                               |
|                                                                                                  | 1. Щатове <sup>103</sup>            |                                                                                                                               |
|                                                                                                  |                                     | – Отказ за помощник-на-<br>чалник на Земеделско-търг.<br>отдел (17.08.1884)                                                   |
|                                                                                                  | 2. Нормативна база <sup>104</sup>   |                                                                                                                               |
| – ПАП за търговете<br>(25.08.1884)                                                               |                                     | – Искане от ПК: отложените<br>от ОС законопроекти да се<br>внесат като ПАП (29.05.1884)                                       |
|                                                                                                  | 3. Парични въпроси <sup>105</sup>   |                                                                                                                               |
| – Кредит за практически кур-<br>сове в сливенската сукнарска<br>фабрика (8.06.1884)              |                                     | – Отказ за отсрочка на<br>вноските в земеделските<br>каси (27.06.1884)                                                        |
| – Опрощаване наказание на<br>община заради сечене на<br>държавни гори (23.05.1884)               |                                     |                                                                                                                               |
|                                                                                                  | 4. Концесии, търгове <sup>106</sup> |                                                                                                                               |
| – Проект за сребърните мини<br>при с. Лъкавица на гърци -<br>частни предприемачи<br>(21.05.1884) |                                     | – Мъмрене на губернатора:<br>че ДЗТОСг не е провел търг<br>за Садовското училище. Ос-<br>порване от Кръстевич<br>(18.07.1884) |
|                                                                                                  |                                     | – Отказ на правит. пред-<br>ложение за наказателни<br>мерки при въвеждане на<br>метричната система<br>(1.09.1884)             |

| 1                                                                                                         | 2                                            | 3                                                                                       |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------|
|                                                                                                           |                                              | – Препоръка: губернаторът да състави комисия по дело за неизпълнен контракт (3.09.1884) |
| <b>IV. Дирекция на народното просвещение</b>                                                              |                                              |                                                                                         |
|                                                                                                           | 1. Парични въпроси                           |                                                                                         |
|                                                                                                           | а. бюджетни кредити <sup>107</sup>           |                                                                                         |
| – за купуване на книги в дирекцията, мъжките и дев. гимназии в Пловдив, Сливен, Стара Загора (26.06.1884) |                                              | – Отказ за кредит за началните училища (4.08.1884)                                      |
|                                                                                                           | б. общински извънредни налози <sup>108</sup> |                                                                                         |
| – върху българи в Сопот 20 000 гр. (4.06.1884)                                                            |                                              |                                                                                         |
| – върху пловдивското население 28 349 гр. (6.06.1884)                                                     |                                              |                                                                                         |
| – върху българи в Татар Пазарджик 139 000 гр. (28.06.1884)                                                |                                              |                                                                                         |
| – върху българи и турци в Пещера 2140 гр. (29.06.1884)                                                    |                                              |                                                                                         |
|                                                                                                           | в. опрощаване на данъци <sup>109</sup>       |                                                                                         |
| – на десятък на вар за училище в Хасково (30.06.1884)                                                     |                                              | – Отказ за десятък за училище (18.07.1884)                                              |
|                                                                                                           | <b>V. Дирекция на финансите</b>              |                                                                                         |
|                                                                                                           | 1. Нормативни документи <sup>110</sup>       |                                                                                         |
| – ПАП за максимална годишна комисионна на земедел. каси (16.06.1884)                                      |                                              | – Отказ за ПАП за разпределение на кадастъра за 1884/85 г. (4.06.1884)                  |
| – ПАП за съставяне на списъци за данъци върху недвижими имоти, неслужещи за земеделие (8.06.1884)         |                                              | – Втори отказ (9.08.1889)                                                               |
| – ПАП за изменение Отоманския правилник за права на тютюна (28.06.1884)                                   |                                              |                                                                                         |
|                                                                                                           | 2. Опрощения, отсрочки <sup>111</sup>        |                                                                                         |

| 1                                                                                                  | 2                                              | 3                                                                                                                                                             |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| – Опрошаване на данъци на несъстоятелни податни по околии (8.09.1884)                              |                                                | – Отказ на ПК: притежателите на спиртни фабрики да се освободят от такса и право на фабрикация (23.06.1884)                                                   |
|                                                                                                    |                                                | – Отказ: да опрости сума за покупка на винени съдове (3.08.1884)                                                                                              |
|                                                                                                    |                                                | Препоръка от ПК: правителството да подготви ПАП за разрешение търговците на тютюн да депозират в складове стоката си, да не плащат за това данък (14.08.1884) |
|                                                                                                    | 3. Митнически въпрос с България <sup>112</sup> |                                                                                                                                                               |
|                                                                                                    |                                                | – ПК не приема предложената тарифа, иска по-изгодни условия (1.09.1884)                                                                                       |
|                                                                                                    | 4. Областен данък към Портата <sup>113</sup>   |                                                                                                                                                               |
|                                                                                                    |                                                | – Отказ на сума за изплащането му 20 000 т.л. (30.05.1884)                                                                                                    |
|                                                                                                    | 5. Теглене на кредити <sup>114</sup>           |                                                                                                                                                               |
| – Чрез ПАП от: 22.04., 28.04., 1.05., 5.05., 10.05., 19.05., 24.05., 12.06., 16.06., 20.06., и др. |                                                | – Отказ за 25 млн. гр. (9.05.1884) и за 60 800 гр. (7.08.1884)                                                                                                |
| <b>VI. Щаб на милицията и жандармерията</b>                                                        |                                                |                                                                                                                                                               |
|                                                                                                    | 1. Нормативна база <sup>115</sup>              |                                                                                                                                                               |
| – Приказ за вида и времетраене на маневрите през 1884 г. (3.08.1884)                               |                                                |                                                                                                                                                               |
|                                                                                                    | 2. Заплати <sup>116</sup>                      |                                                                                                                                                               |
|                                                                                                    |                                                | – Отказ да се увеличи заплатата на чужд офицер по чл. 25, Пр. 12 ОУ (19.05.1884)                                                                              |
|                                                                                                    | 3. Пътни разноски <sup>117</sup>               |                                                                                                                                                               |
|                                                                                                    |                                                | – Трикратен отказ да се плати на НМЖ (4.05., 8.06., 27.07.1884)                                                                                               |

| 1                                                                                         | 2                                                                             | 3                                                                                                                        |
|-------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
|                                                                                           | 4. Кредити <sup>118</sup>                                                     |                                                                                                                          |
| – за място при сливенската казарма 4000 гр. (19.05.1884)                                  | – Отказ на кредит за строеж на казарми в Пловдив, Казанлък, Айтос (6.06.1884) |                                                                                                                          |
| – за място при старозагорската казарма 300 гр. (3.08.1884)                                |                                                                               |                                                                                                                          |
| – за място в Ямбол 2500 гр. (22.06.)                                                      |                                                                               |                                                                                                                          |
| – отстъпване даром на беглишки хамбари за казарма от бургаската Окр. комисия (24.08.1884) |                                                                               |                                                                                                                          |
|                                                                                           | 5. Питания <sup>119</sup>                                                     |                                                                                                                          |
|                                                                                           |                                                                               | – Защо губернаторът допуска НМЖ да пътува без негово знание до Цариград и без да спазва йерархията? (1.05.1884)          |
|                                                                                           |                                                                               | – Защо не е изпълнено решение на ПК: за даване под съд на злоупотребили с доверие и средства чужди офицери? (10.08.1884) |

Таблицата представя рязкото прекъсване на традиционното сътрудничество между Кръстевич и Постоянния комитет. Наистина има приети около 50 предложения, но само за 4 месеца са отхвърлени 20 – нещо непознато в предишните години, дори за целогодишен мандат на Комитета. Най-много проекти са отказани на директора на финансите – 10 и на Кръстевич като директор на вътрешните дела – 9. Отправените 4 питання и 3 препоръки са явно тенденциозно насочени, зададени без повод, по странични въпроси. Възраженията на Постоянния комитет се отнасят до откриване на нови щатове, сключване на контракти в милицията, заплатите на чиновниците, опрощаването или отсрочката на данъци, отпускането на кредити и създаването на важни институции като Статистическото бюро. Допълнение към тези съществени откази са спънките във външната политика – с Княжество България (митническият въпрос) и с Османската империя като съюзерен (областният данък).

Съзнавайки, че личността му става повод за буксуване на държавната машина вследствие съзнателната опозиция на Постоянния комитет, Кръстевич вижда само два изхода. Първият е да си отиде той, с него и мирът в Румелия – нещо немислимо за силите. Вторият е да бъде ликвидиран източникът на напрежение. Губернаторът има всички основания да разпусне Областното събрание и Постоянния комитет от държавническа гледна точка, но не взема прибързано решение. Кулминацията на институционния конфликт е предизвикана от намеса на странични фактори – споменатият случай с търговията на Салабашев във Виена, скандалът Тончев – Власаков, както и по повод обиска на пловдивската печатница „Напредък“. Претърсването е заради твърденията на в. „Южна България“, че губернаторът си е

послужил срещу Тончев с фалшив протокол от правителствено заседание. Кръстевич завежда в съда дело за клевета и на следствието става необходим ръкописът на анонимната статия. Обискът е направен в печатницата по заповед на главния прокурор, като с помощта на жандарми са иззети материали. Постоянният комитет и този път иска обяснение от губернатора, дали не е нарушен Органическият устав в точките му за неприкосновеност на жилището и свобода на печата. Кръстевич отговаря юридически обосновано, цитирайки редица параграфи от Основния закон в защита на тезата за напълно законни действия на властта<sup>120</sup>. Реакцията на Комитета е очаквана и илюстрира неговата некомпетентност. Депутатите се позовават на гарантирани човешки свободи, квалифицират деянието като нарушение на Органическия устав, порицават губернатора. След бурни пререкания, подклаждани от кампанията в пресата на либералите, Кръстевич издава приказа си за разпускане на Областното събрание. Решено е, че щом Постоянният комитет е формиран от състава на Събранието и членовете му са депутати, то съществуването му, заседанията и документите му са незаконни. Такова е съдържанието на официалното писмо от главния управител до председателя на Постоянния комитет Т. Кесяков от 4 септември 1884 г.<sup>121</sup>

Последвалият юридически спор, породен от неясноти в Органическия устав, прикрива политическата същност на конфликта: дали на губернатора ще се даде възможност да управлява безконтролно до свикване на Областно събрание, т. е. да се наруши балансът между властите, и дали трябва да се спъне действието на държавния механизъм, защото без Постоянния комитет не може да се подготви проектобюджетът, нито да се отпускат кредити на дирекции. Комитетът се защитава посредством аналогии от функционирането на другите управленски институции, с логически аргументи, с позоваване на Устава и изразява категоричното си желание да работи. Въпреки това решението на Кръстевич е окончателно – не го стряскат нито кореспонденцията на Постоянния комитет с руския император, нито споровете в печата<sup>122</sup>.

В България каравелистите наричат разпускането на Постоянния комитет „държавно престъпление, оправдано със софистични мотиви“. Възраженията са, че Комитетът не е делегационно учреждение, а има мандат до редовната сесия на новото Областно събрание, а и световната практика не позволява такъв прецедент. Предвижданията са за неблагоприятен международен отзвук, който ще увреди руския престиж. Издаваният с британска протекция в „Зорница“ счита стъпката като недопустима, защото е разпусната извънредна комисия, въвн от състава на Събранието. Дори в Русия се чуват гласове срещу сторения произвол в автономна Румелия<sup>123</sup>.

Конфликтът отшумява постепенно – с безрезултатната среща на шефа на Постоянния комитет и губернатора, със заповедта на Кръстевич да се спрат възнагражденията на депутатите и логичния отлив на кворум<sup>124</sup>. Комитетът се самоликвидира, а с това се открива възможност управлението да започне на чисто – така, както иска губернаторът и както е принуден да го стори под въздействие на ред фактори, вътрешни и външни. Подмяната на състава на двата органа дава опора на властта, успокоява страстите на първо време, осигурява полезни резултати от предстоящата VI р.с. на Областното събрание, доказва на Русия лоялността на нейния избраник, а той си осигурява защитата ѝ. От друга страна, разпускането отприщва процесите на разрушение в Областта. Затова в сетнешната си политика Кръстевич се стреми на всяка цена да спре резултатите от това, което сам е задвижил.

Кръстевич пристъпва към обявените избори като към рутинна процедура – осигурена нормативно, упражнявана доста пъти, улеснена от уталожените малцинствени претенции и от опита на избиратели и администрация. Губернаторът се задоволява само с писмено напомняне до чиновниците за деполитизирания им статут. Либералната партия използва избирателната кампания за нападки не толкова в идеен, колкото в противолъчностен план. Нейни са патетичните изобличения на властите: в агитации на чиновници, кметове, околийски началници и др., изкушени от високи служби и заплащане. Очертават се отново типични „балкански“ избори, като единственото ново явление е обединението на турци, гърци и евреи срещу българи и арменци в Пловдив. Енергичната дейност на малцинствата води до стреснал дори Кръстевич компромис между двете български партии – общ кандидат<sup>125</sup>.

На 23 септември изборите в Пловдив се провеждат при строга дисциплина и взаимен контрол от националностите, спазени са законовите процедури. Допускат се единствено агитации, няколко скандала и българско шествие в края на деня из гръцката махала, вдигало обидни лозунги. Като цяло Народната партия окачествява деня като „величествен, логичен, безпощаден, съсипателен“, а изборите – „най-свободните досега, успех за здравия разум, патриотизъм, реда и добре разбраните интереси“. Загубата на либералите е отдадена на липсваща подкрепа от властта и жандармерията, на слабата партийна програма, на членския състав и главно на русофобството. Либералната партия почти не коментира поражението си, а продължава клеветите срещу губернатора. Споменават се само някои безобразия, отразени пространно от каравелистите в Княжеството – за затворени изборни бюра, за нередовни бюлетини. Обобщението е за „фатален ден“ и за възможността за такива избори само в делиорманските турски села. Малцинствата също недоволстват – гърците заради потъпканите си права от българските комбинации, турците от малкото депутати, въпреки големия си брой<sup>126</sup>.

След проверка на изборите по колегии от 12 до 22 октомври Върховният съд потвърждава резултатите в 32 от 36-те района. От тях съотношението българи, турци, гърци е 26:1:2, като по-късно то се трансформира в 31:3:2. Малко преди откриването на VI р.с. Кръстевич упражнява правата си по Органическия устав и назначава свои 10 депутати – по двама от категориите чиновници, съдии, земевладелци, търговци и промишленици. Изпъснато е само съсловието на дипломираните висшисти (немногобройни за Областта), но народностната пропорция 7:2:1 отговаря приблизително на реалната им численост. Разпределението на депутатите от малцинствата в отделните цензови категории отчита предимството на гърците в търговията, претенциите на турците в земевладението и съдебното ведомство, българската доминанта в администрацията. Депутат е взет от всеки от 6-те департамента, пак градиран по численост<sup>127</sup>.

Свикан за VI р.с., съставът на Областното събрание илюстрира прецизния замисъл на главния управител. На всички етнически и религиозни общности е дадена възможност да участват в управлението, но демократично, съобразно тяхната численост и според закона. Заседават 38 българи православни, 1 българин католик, 4 гърци, 6 турци, по 1 арменец, евреин, протестант и католик. Ако се анализира съставът само на българите, ще стане понятно защо е толкова доволен Кръстевич при свикване на сесията. Възрастта в средни стойности е към най-зрялата и уравновесена житейска половина (41 г.). Депутатите са родени изключително в Румелия – произхождат от занаятчийски селища, центрове на просвещение и духовност като Копривщица, Сливен, Пловдив, Казанлък, Пазарджик.

Образованието им е изключително за времето – надделява средното, но получено в реномирани духовни и светски училища: гръцки (Куручешме, Карей), протестантски (Роберт колеж), католически (Бебек), османски (Галата Сарай, медицинското), чешки, руски, влашки. Не са малко и хората с висше образование, повече юристи и лекари, но възпитаници на различни школи – френска, руска, немска. За широкия кръгзор, допълващ досега с модерните идеи, свидетелства и стабилната езикова подготовка. Владеещи по необходимост като османски поданици, поне два езика, депутатите си служат и с повечето западни: английски, френски, италиански. Губернаторът може да разчита и на професионалния им опит, ловкост, предприемчивост, натрупани в ролята им на търговци, учители, журналисти, лекари в живота. Мнозинството от депутатите има патриотична закалка от църковните и революционните борби, необходимия административен опит в различните дирекции, Областното събрание и Постоянния комитет. Партийната монолитност – само от Народната партия – увеличава в очите на губернатора плюсовете на новото Областно събрание, осигурявайки спокойствие за задълбочени разисквания и решения.

\* \* \*

Кръстевич има петгодишен парламентарен опит като комисар в Областното събрание, практика във воденето на преписката между изпълнителната и законодателната власт и лесно се приспособява към новата си роля. Според Органическия устав той като губернатор участва в изработване на законите чрез мотивирано внесени законопроекти, поднася на султана за утвърждаване приетите закони и ги обнародва, прогласява законите. В задълженията му е да свиква, разпуска, открива и закрива Областното събрание и неговите сесии, да назначава 10 депутати да избира председателя на Събранието, да изпраща писма и комисари (чл. 44, 53–54, 74, 86, 90, 98 ОУ).

Прерогативите на губернатора са сравнително малко на брой, но Кръстевич съжалява само за едно – те му дават право да се изиявява само зад кулисите, отнемат му удоволствието на общуване с депутатите. Единственото изключение е въстъпителното и заключително слово на VI р.с., свикана на 22 октомври 1884 г.

Речта на губернатора е кратка и целенасочена: Кръстевич споделя радостта си, че изборите са оправдали очакванията и мотивите му при разпускане на Събранието. Намира ги за доказателство, че гражданите „явно са умели да ценят моите желания и добри намерения, както и необходимата нужда, в която се намерих“. Благодарейки им за патриотичната готовност, главният управител представя на депутатите своята програма за работа на сесията: 1) уреждане различните части в правителствената машина; 2) повдигане земеделието, индустрията и търговията<sup>128</sup>.

Преди пристъпване към конкретна работа депутатите си избират председател. Листата с кандидати е представена своевременно на губернатора, който избира д-р Г. Хаканов пред д-р Г. Янкулов. Мотивите на Кръстевич не са, както винаги, отчитащи справедливостта – избраникът е с глас по-малко, а са в държавен интерес: да се задоволи вторият отпаднал от борбата за поста директор на вътрешните дела, протежиращата го Народна партия, Гешовата фамилия, Русия. И всичко това с цел умиротворяване на държавата, създаване спокойна атмосфера за живот и работа. Пренебрегнатият Янкулов скоро става подпредседател, а след като Хаканов поема длъжността директор на земеделието, търговията и обществените сгради е избран за шеф на Областното събрание. На главния управител е съобщено и за целия управителен екип на сесията, с чието избиране висшата власт е овладяна напълно от принципа на семейственост, конкретно от Гешови (Ив. Ст. Гешов е председател на Постоянния комитет, зетьовете му Хаканов – директор на

земеделието, търговията и обществените сгради и Ст. Костов – секретар на Областното събрание, негов сват – шеф на Областното събрание)<sup>129</sup>.

По закон Кръстевич контактува с Областното събрание по два начина: писмено и с комисари. За такива са назначени Й. Груев, С. Бобчев и Н. Начов, т. е. най-опитният директор с новия екип. На директора на финансите и директора на земеделието, търговията и обществените сгради не е оказано доверие заради опасения от конфронтация на партийна основа с еднородния състав на Събранието, както и поради уговорката те да си подадат оставките преди VI р.с. След промените в директората Й. Груев е сменен от М. Маджаров – новия директор на финансите, – тъй като акцентът на сесията са икономическата и финансовата област<sup>130</sup>.

Писмената кореспонденция на Кръстевич с Областното събрание отделя преимуществено място на правото на законодателна инициатива от правителството и губернатора. На сесията са внесени около 25 законопроекта и 1 предложение, от които са оттеглени 3, а по решение на депутатите 4 се прехвърлят към Постоянния комитет. С най-много проекти се представят директорът на финансите и директорът на земеделието, търговията и обществените сгради – за разлика от предходните години, където доминират предложения на директора на вътрешните дела, тук приоритет имат икономическата и финансовата сфера, преживяващи в момента криза. Начов внася свой прецизиран вариант на административно деление, вероятно подготвен още от Кръстевич. Другите му две предложения са само най-необходимите – за паспорти по искане от Областното събрание и в санитарната сфера. Проектът на директора на народното просвещение засяга основен въпрос от иначе ограничения му ресор и се отличава с прецизна изработка. Подобни качества липсват на предложенията от ген. Дригалски – първото изтеглено, а второто коренно преобразено от Областното събрание. Като цяло законодателната инициатива на губернатора е базирана върху стари проекти, някои вече изпробвани като ПАП. Тя обхваща въпроси, жизненоважни за съществуване на Областта. Затова оставя впечатление за известна небалансираност. Всъщност законопроектите са съобразени с традицията, с направеното по отделни ресори, като ролята им е да запълват празни пространства и надграждат.

Събранието приема предложения от С. Бобчев закон за тарифа на съдебните разноски и права (1 декември). Своевременно изпратен на губернатора, той визиращ таксовите марки, плащанията за иски и решения, писалищните и нотариски права, суми за свидетели, адвокати и обяви. Размерът зависи от вида на съдилището, като се освобождават само бедни и държавни учреждения. Резултатът от закона скоро е почувстван – увеличен брой дела, бърза процедура, малко разноски, намалено съдебно право<sup>131</sup>.

Бързо стига до Кръстевич и законът за ипотеките (3 ноември). Съвършеният проект на Ив. Ев. Гешов позволява за разлика от предишната сесия той да добие вид, удобен за Портата. Позволява-се ипотека само на такива недвижими имоти, които не подлежат на отчуждаване; уредени са редът на вписване, начините на ликвидирани от длъжника, последствията. Спомагателен характер има и законът за временните ипотечни книги (17 ноември), който регламентира процедурата на водене и задълженията на персонала, зает с тях<sup>132</sup>.

Кръстевич получава и приетия с незначителни поправки закон за данъци върху недвижимостите и върху прихода. Първият от тях включва облагане на сгради и земи, необхванати от кадастър. Освободени са държавните имоти и тези, принадлежащи на различните религиозни общности, калкулацията е върху продажна стойност, размерът – 4 %. Втория данък се взема от местни и чужденци като 3 % от техните заплати, хонорари, дивиденди, печалби от индустрия и търговия. Не се

облагат ренти от недвижим имот, земеделие, приходи от животновъдство. Изключват се само религиозните общества, държавните служители и пенсионерите<sup>133</sup>.

Данъчната система е попълнена от закон и за разметателните данъци (1 декември). Той уточнява предишния, защото материята му включва двата изброени данъка, заедно с кадастралния. Общата сума и количествата по окръзи се определят всяка година от Областното събрание. Главните съвети ги уточняват по околии, а по общини – околийските комисии. Смисълът на закона е промяна в системата на преките данъци: от тарифна става разпределителна. С такава цел е приет допълнителен закон за разпределение на департаменталните данъци за 1885–1886 г. (22 декември), в който критерии са: десетъкът в миналата, опустошенията от войната, работната ръка, миграциите, добитъкът, видът земеделско производство. Кръстевич получава и одобрения размер на трите суми – кадастър 25 млн. гр., върху недвижимостите 3,5 млн. гр., върху прихода 3 млн. гр.

Депутатите видоизменят правителствения проект за Земеделска банка с мотив, че той не удовлетворява всички нужди и е необходима смесена банка (и за търговски операции), която да пусне ипотечни облигации. Областното събрание не се съгласява на предвидените привилегии на държавата, а я допуска като акционер наравно с частните капитали. Законът е приет принципно (21 декември), с надежда подробностите да бъдат решени на извънредна сесия. Уточнени са размерът на капитала (6–10 млн. франка), акционерската пропорция (1/3 са за правителството), времето за действие (30 години), управлението и целите – заеми срещу ипотека или движим залог в 6-месечен срок, шконтиране на търговски книжа за 3 месеца. Идеята за кредитно-търговска банка със стопанска насоченост остава необходим, но невъзможен проект, защото не достигат средства, а и Портата протестира веднага<sup>135</sup>.

По искане на Областното събрание правителството внася допълнително проект за изменение на Притурка 9 от Органическият устав – чл. 23–27 (9 ноември) и след това поправка на чл. 5 от вече приетия закон. Според него правото на пренасяне на тютюн е намалено, както и цената на суровината в полза на фабрикантите и в ущърб на производителите<sup>136</sup>.

Във връзка с бюджета съответната комисия на Областното събрание запознава още на 12 декември 1884 г. с рапорта си Кръстевич. От своя страна той изпраща на депутатите искания за кредити от дирекциите, за увеличаване на персонала. Обсъждането на бюджета пленарно откроява посредством сумите и изказванията отношението на Събранието към губернатора. От общо 28 480 т. л., отпуснати за централното управление, заплатата на Кръстевич е 4000 т. л. За разходите по канцелария, библиотека, градина и за вещи Областното събрание и правителството се споразумяват компромисно. Намалени са пътните обезщетения, не се предвиждат средства за чиновници с особени поръчения. Акцентът е върху заплащането на персонала в канцелариите с цел да се раздвижи застоят в превода и преписа на законопроектите на трите официални езика. Защиатавайки губернаторските искания, парламентарните комисари се мотивират с личността на Кръстевич като образец на трудолюбие и честност, с доверието му към Областното събрание, с нуждата от улесняване на намеренията му за реформи. Приетият бюджет съдържа (в гр.):

|            | Приходи    | Разходи    |
|------------|------------|------------|
| Обикновени | 66 555 000 | 65 619 922 |
| Извънредни | 700 000    | 2 045 000  |
|            | 67 255 000 | 67 664 922 |

Недостигът от 409 922 гр. кара Събранието да препоръча на губернатора да вземе нужните мерки и забранява прехвърляне на суми от Постоянния комитет по глави от бюджета<sup>137</sup>. Едновременно са гласувани два допълнителни закона – за кредит от предходния бюджет с цел покриване разходите до изтичане на финансовата година на 1 март 1885 г. и вторият: за увеличение непредвидените разходи в миналия бюджет с 4000 т. л. (22 декември)<sup>138</sup>.

Финансовите закони показват няколко тенденции в политиката на Кръстевич и правителството – стремеж към улесняване данъчната администрация чрез уточняване на данъците, техния размер, периметъра на събиране, модернизиране системата на разпределението им, повишаване ролята на местната администрация за сметка на централната; насърчаване на местната индустрия посредством намаляване изкупните цени на тютюна и основаване на банка. Другата насока най-добре личи от закона за опрощаване на кадастъра от 1882/83, 1883/84 г. на пострадали от нещастия общини и частни лица (21 декември) – социално подпомагане, осъществявано с облекчения и изключения от закони<sup>139</sup>.

Областното събрание приема и повечето предложения на директора на земеделието, търговията и обществените сгради. Изпратеният от губернатора закон за филоксерата (1 ноември) забранява внос, износ, пренос на заразни лозови пръчки, корени и грозде. Установяването на болестта става от комисия, а мерките вземат административните, полицейски и жандармерийски власти<sup>140</sup>. Законът, отлагащ приложението на по-стария закон за мерки и теглилки, е приет по предложение на правителството с мотив, че много еснафи и търговци го бойкотират. Отлагането е за 3-годишен срок, през който властите трябва постепенно да започнат прилагане на европейската система, но без принуда<sup>141</sup>.

Законът за горите (21 декември) ги поделя според замисъла на вносителя на 4 вида – областни, общински, обществени и частни. Собствеността им се доказва документално пред дирекцията или околийския началник. Уредени са въпроси като закупуване, отглеждане, изкореняване, сечене, паша, статута на горските надзиратели, глобите и съдопроизводството<sup>142</sup>. Освен стимулиране по нормативен път на земеделието и промишлеността в правителствената програма не е забравена търговията. С цел да се конкурира Компанията за източните железници и се отхвърли монополът ѝ, да се създаде пряк достъп до черноморско пристанище Събранието възприема правителствената идея за жп линия от Бургас до Търново-Сеймен. Отпуснати са средства за предварителни проучвания на трасето (4000 т. л.), за изработване план на пътя и гарите, профил на линията, за оценка на експлоатацията. При завършване на горните процедури законът трябва да се гледа на извънредна сесия<sup>143</sup>.

Като излишни Областното събрание отхвърля две от частите на предложения от ген. Дригалски и Кръстевич Военен законник. Одобрен е само делът за наказателното производство в милицията и жандармерията като закон за военното правосъдие (12 декември 1884 г.)<sup>144</sup>. Губернаторът е уведомен от депутатите и за други отхвърлени поради неубедителни мотиви законопроекти: за набора и за увеличение данъка върху свинете<sup>145</sup>. Освен тях липсата на време не позволява да се приемат още проекти. Те се изпращат на Постоянния комитет за одобрение като ПАП: наистина предложенията за продажба на барут, за сеене на ориз и за пътеустройството влизат в действие. Към Постоянния комитет е насочен и върнатият за доработване законопроект за административно деление<sup>146</sup>.

Сам губернаторът изтегля три проекта, два от които – за кръвопускането и за набора – преди гледане в пленарната зала, а този за паспортите – след бурни протести на народните представители. Възраженията са главно срещу запазването

на старата система на тескеретата, окачествена като позор за свободна държава, защото дава право на полицейски произволи над гражданите<sup>147</sup>.

Освен по внесените правителствени предложения до губернатора постъпват депутатски питання за подготовката на редица законопроекти. Отговорите съдържат или обещание за разработван проект (за прекратяване пожарите по селата), или съображения за отлагане на въпроса за просящите, или позоваване на Органическият устав – че въпросът е регламентиран отдавна (неизбираемостта на чинниците за депутати). Запитванията обикновено се изпращат до губернатора, а той ги съобщава на съответните директори, които са длъжни да подготвят мотивирани отговори<sup>148</sup>.

По повод на такова питане – защо правителството не се съобразява с препоръка на Областното събрание за намаляване на беглика – депутатите решават да упражнят законодателната си инициатива. Предложено е изменение на Органическият устав (чл. 20, Пр. 9), с което данъкът върху овцете да спадне от 4,5 на 4 гр. Проектът на шестима народни представители е изпратен за мнение до губернатора и Частния съвет, но оттам получава отрицателен отговор, оправдан с грижа да не се ошети бюджета и да не се наруши Устава. Въпреки това проектът става закон и дава възможност на румелийци успешно да конкурират земеделците и търговците от Княжеството<sup>149</sup>.

Диалогът между губернатор и Областно събрание се осъществява и посредством питання до правителството. Естеството им е разнообразно: засягат конституционното право (обвързаността на мандатите на Областното събрание и Постоянния комитет), както и човешките права (спирането на телеграми при митингите пролетта). В отговорите, обикновено вината се прехвърля върху бившия губернатор, за оправдане се цитират международни нормативни документи. Въпреки това Областното събрание решава да задължи директорите да прекратят дотогавашната си вредна практика<sup>150</sup>.

Питането за тарифите на Компанията за източните железници при превоз на зърнени и индустриални произведения е удостоено с обширен правителствен отговор. Кръстевич вижда трудността на въпроса в юридическата невъзможност Румелия да преговаря пряко с компанията, без османско посредничество. В лична среща губернаторът е опитал да настоява пред директора ѝ за намаление на тарифите, но единствената отстъпка е обещание за промяна на летните такси при запаване на зимните. Обяснението предизвиква неодобрение, излято в предложението за преговори, за местната жп линия или за ползване трасето Белово–Вакарел. Други питання – за мерки срещу пиянството, за санкции към данъчните длъжници, за откриване на техническо училище – не намират отговор, но препоръките на Областното събрание за някои проблеми (например сключването на контрактите с чужденци) са взети предвид от директорите и Постоянния комитет в съответната им работа<sup>151</sup>.

От своя страна губернаторът също прави запитвания до Събранието с молба за решение. Един от проблемите е сеенето на ориз, забранено по хигиенно-здравни причини през 1879 г. Положителното мнение на комисията извиква разгорещени дебати. Депутатите не са съгласни с правителствените доводи, че отмяната е полезна срещу разоренето на зърнопроизводителите и че е невъзможно да се наторяват пивите изкуствено. Противните съображения са свързани с неизбежните епидемии от тиф, холера и малария, с неизгодния икономически внос на ориз от чужбина. В крайна сметка предложението за вдигане на забраната е прието, а губернаторът своевременно внася съответния законопроект<sup>152</sup>.

По случаи, когато Постоянният комитет е отказвал да вземе решение, Кръстевич изпраща преписките до Областното събрание, но и то обикновено се обявява за некомпетентно и пак връща делата на Комитета<sup>153</sup>.

По-голямата активност предизвиква митническият проблем между Румелия и Османската империя – при износ на спиртни напитки в Дедеагач търговците се облагат с двоен акциз. Директоратът води дълга преписка с Портата от 1882 г., но енергията, логичните и лоялни аргументи на Кръстевич като директор на вътрешните дела срещат упорита съпротива. Позовавайки се на турски нормативни документи и на Органическия устав, румелийският директор поставя няколко свои искания: за търговски договор, за гарантиране транзитния пренос на стоки или за приспадане на щетите от областния данък. Великият везир първо протака отговорите си, после изпраща митнически инспектор и се оправдава с автономния статут на Румелия. На практика търговците продължават да са спирани, глобявани, конфискува им се стоката. Областното събрание избира по случая 5-членна комисия, която да изучи кореспонденцията и внесе предложение. Забавен от предоставените само частични сведения, докладът ѝ не става готов почти до края на сесията. Затова Събранието решава проблемът да се прехвърли отново на правителството<sup>154</sup>.

Кореспонденцията на губернатора с Областното събрание включва и прошения до него, които той незабавно препраща на съответните директори. Не са редки неговите ходатайства за жалби на общини, докато Събранието редовно информира губернатора за избора на състав на Постоянен комитет, за депутатите членове и слушатели в окръжните съдилища за административни разпри, за избраните на синекурни длъжности в Областния училищен съвет<sup>155</sup>.

Диалогът губернатор – Областно събрание оформя и „Отговорът на встъпителното слово“ на Кръстевич от депутатите. В него са изказани генералните препоръки към правителството, в случая традиционни: да се действа срещу правото на Портата да отменя гласуваните в Областта неудобни ѝ закони, с което парализира автономните права на Румелия и да се намери изход за присъединяване на пограничните родопски села, упорито непредавани от Империята цели 5 години – на практика открито нарушаване на териториалната цялост на Румелия. В стъпките си напред правителството на Кръстевич се стреми да изпълнява дадените директиви. Контрапункт на депутатските препоръки пък е губернаторската реч, регламентирана по Органическия устав. В нея се благодари на Областното събрание за оправданите надежди, просветеността и патриотизма, за готовността за съдействие и гласуваните много важни закони. Просвещение, родолюбие, труд – отново житейските принципи на Кръстевич, вплетени в няколко лаконични фрази<sup>156</sup>. Речта на главния управител отразява и впечатленията му от работата с новия състав на Събранието, заради който е направил един от най-значимите компромиси в живота си. Сесията протича в изключително спокойна и делова обстановка, с малко питания по същество. Депутатите споделят тревогите на правителството, дават му възможност освен с гласуваните закони, то да действа с необходимата му парична опора. За спечелване симпатиите на Областното събрание важна роля има и излъчването на директори от състава му – повече пропаганден ход, диктуван от държавнически съображения, отколкото реално желание за въвеждане на министерска отговорност.

Губернаторът също се изяснява като напълно подготвен за новата си роля: проявява бързина при водене на преписката, прави необходимите уточнения и допълнения, стреми се да е коректен. Законодателната му инициатива е подплатена финансово, съдържа разбиране за интересите на държавата и населението.

Равносметката от VI р.с. на Областното събрание показва на Кръстевич, че след спада през лятото на 1884 г. нормалното функциониране на централното управление е възстановено и отново са налице строгият баланс и разделение между властите.

Като бивш директор Кръстевич добре познава ролята, която има Постоянният комитет в управлението на Румелия. Затова след личния конфликт със състава на Комитета, изродил се и в институционен, губернаторът не се колебае да отстрани за известно време този конституционен фактор. Съзнавайки, че така се нарушава балансът на властите и се блокират за определен период редица държавни дейности, Кръстевич предпочита да мисли за бъдещата си работа. А тя е свързана с новия състав на Постоянния комитет, излъчен от VI р.с. на ОС: Ив. Ст. Гешов (шеф), д-р Г. Калатинов (секретар), Ив. Вазов (зам.-председател), П. Наботков, Д. Юруков, Д. Стамболов, д-р Г. Янколов, Г. Тилев, Ив. Кирков, Ст. Стефанов, Д. Стоилов<sup>157</sup>. По-късно председателят ще обясни, че е избран по личното желание на Кръстевич, който заради заетостта на всички директорски постове му предложил равностойна, добре платена служба. Самият Гешов е 30-годишен, завършил Роберт колеж, учил икономика в Манчестър, бивш сътрудник на сп. „Читалище“, знаещ езици, служител в дирекцията на Кръстевич от 1879 г. Съвременници го описват като централната фигура на Народната партия, екстравертен и енергичен по природа. Съставът на Постоянния комитет е еднопартиен (Народната партия има мнозинство в Събранието), твърде пестър професионално: лекар, пост. съдебен следовател, търговец, свещеник. Средната възраст е на хора, навлизащи в зрелостта, образованието също се движи в широка амплитуда, като най-отличителни са роднинските връзки помежду им и с директората. С подобни параметри Комитетът има прекрасни възможности за действие – има специалисти във всички сфери на управление, може да разчита на консенсус и уравновесеност при вземане на решения.

На това се надява и губернаторът, който поделя по Органическия устав изпълнителната и законодателната власт с Постоянния комитет, съвещава се с него и при обявяване на обсадно положение. Иначе той добре познава функционирането на Комитета, особено от летните си наместнически периоди при Богориди.

Пренебрегнат в Областното събрание, ресорът на директора на вътрешните дела е обогатен от Комитета с ред нормативни документи, повечето изработени от Кръстевич или от заместилния го Начов. Отначало губернаторът предлага ПАП за второ (след 1880 г.) преброяване на населението въз основа на административното деление, малцинствата, изселването (16 ноември 1884). По-късно старият ПАП за тарифата в канцелариите на дирекцията е заменен с нов, еднакъв по смисъл (5 март 1885 г.). Уточнение на вече съществуващ вариант от 1881 г. е и ПАП за съставяне и преглед на избирателни списъци (18 юни 1885 г.), станал актуален след септемврийските избори. Като проект за ПАП е внесен и неразгледаният от Областното събрание закон за административното деление, но и тук, пак заради недостиг на време, той няма шанс да бъде приет. Местното управление Кръстевич укрепва с останалите от лятото поправителни бюджети на Сливенски, Татарпазарджишки и Старозагорски окръг за 1882/83 и 1883/84 г., които той защитава пред Постоянния комитет. Приети в срок (ноември–декември 1884 – февруари 1885 г.), те дават възможност да не се препятства нормалното функциониране на властта<sup>158</sup>. Управлението по префектури и околии е осигурено и финансово – по предложение от главния управител Комитетът гласува извънредни общински данъци, като постъпленията на едни от тях отиват в бюджета, а на други – към съдебното ведомство. Позволено е и искането от някои селища намаление на преките данъци<sup>159</sup>. Губернаторът изпраща до Постоянния комитет свои предложения и за нови щатни бройки в Дирекцията на вътрешните дела, оправдани с безусловната им необходимост в развитите държави. Така Комитетът сключва договор с

единствения добре подготвен стенограф от Княжеството – словенеца А. Безеншек, приспособил за нуждите на I Обикновено народно събрание (1879 г.) курсивната система на Габелсбергер за български език. В Румелия Кръстевич го привлича с изгодни условия – 2,5-годишен договор и висока заплата – за които лично преговаря 4 месеца с Постоянния комитет. Печелят и двете страни – особено Областното събрание, сдобило се с професионален стенограф<sup>160</sup>.

Губернаторът се грижи и за друго ведомство в задълженията на директор на вътрешните дела – санитарното. Постоянният комитет обаче отказва да приеме внесената ПАП за констатиране на смъртта и погребване на умрелите, окачествявайки го като ненужен и неприспособим към общински условия. Гласувано е само унищожаване на приетия година преди това ПАП за предпазване от заразни болести по животните (епизоотии) – 28 юни 1885 г. Съображението на Кръстевич е, че бившият Постоянен комитет си е позволил да редуцира неговото предложение и с това да попречи на работата. Въпреки че санитарната част предизвиква известни разногласия в отношенията с Постоянния комитет (взаимни обяснения, защо не се прилага законът за това ведомство), губернаторът все пак получава исканите средства за поддържане на румелийските болници<sup>161</sup>.

Начов и Кръстевич подпомагат Постоянния комитет и в осъществяване на финансовите му компетенции – предлагат серия от правилници за обезщетение на служещи, за пенсии на опълченци, за помощи на вдовици, за наеми на околийски управления, за кредити по преброяването и отпечатването на статистиката. Комитетът работи експедитивно, без откази, защото парите са нужни за социалната сфера (бедни и пенсионери), както и за администрацията<sup>162</sup>.

С цел да се улесни дейността на религиозните общности в Областта, главният управител и Постоянният комитет си съдействат при приемане на ПАП за владичина на Българската екзархия (26 юни 1885 г.) и за оброчите на свещениците (2 март 1885 г.). Същото единомислие се наблюдава при финансовото облекчаване на църковните власти при строеж на храмове и сиропиталища<sup>163</sup>.

Огромен дял документи от директора на вътрешните дела, изпратени на Постоянния комитет посредством Кръстевич, заемат дарените недвижими имоти. Те се състоят от частни, останали без стопанин и взети от държавата, земи на българи от Чирпанско и Хасковско, на турци от Сърненогорско и Хасковско, на власи и албанци. Най-голям е дялът на тези имоти през февруари–април–май 1885 г. – явление, явно свързано с изселване. И при Кръстевич в Областта е продължена традицията от първите години тези и други обработваеми земи да се отстъпват вторично на общини и бежанци<sup>164</sup>.

Губернаторът и Постоянният комитет работят успешно по проблемите на Дирекцията на вътрешните дела: приемат се малко, но важни нормативни документи, нужни от години и разработвани с месеци в миналото от самия Кръстевич. По-голямо е количеството на практически решените въпроси, с които дирекцията си осигурява условия за нормална и спокойна работа.

Малко законодателни промени се правят и в Дирекция на правосъдието. По предложение на губернатора Постоянният комитет приема допълнение към ПАП за наказателно съдопроизводство (8 май 1885 г.), което веднага предизвиква протести от Портата. Вторият нормативен документ е наложен от административното деление – ПАП, преместващ центъра на Овчехълмската околия от Голямо Конаре в Старо Ново село (3 юни 1885 г.)<sup>165</sup>.

Функциите си да назначава чиновници главният управител осъществява с избор на членове на Върховното съдилище – углавно и гражданско отделение. Тричленните листи показват нагледно балансираната политика на Кръстевич и неговия екип към малцинствата – турци се назначават в углавното отделение, а в граждан-

ското, където доминират българите, само низшият персонал е малцинствен. Постоянният комитет не се колебае да отхвърли от предложения му правителствен списък кандидати от влиятелни родове (Гешови, Мишайкови), действа бързо и прецизно при избора на състав на окръжните съдилища. Без проблеми са приети контрактите от префектурни прокурори в Пловдив, Татар Пазарджик, Стара Загора и Хасково. Всички те са австро-унгарски поданици, чехи, притежаващи висше образование и още от 1879 г. имат превес в гражданското съдопроизводство. Посочените доводи, както и липсата на подготвени местни кадри, необходимостта от квалифицирано правораздаване са достатъчен аргумент пред Постоянния комитет да не се противопоставя на обмислените предложения на правителството<sup>166</sup>.

Проектите за публично-административните правилници в ресора на Финансовата дирекция са също малко на брой. Те засягат начина на събиране данъка върху спиртни напитки (1 май 1885 г.), набора на годишни сведения за земеделието и скотовъдството (7 юни 1885 г.), изменението на Отоманския правилник за тютюна (22 юни 1885 г.). Идеята на директора Маджаров, съгласувана с Кръстевич, е да бъдат уточнени стари нормативни документи, главно в икономическата сфера, да се улеснят стопанската политика и планирането, да се коригира османското законодателство в духа и постановленията на Органическия устав<sup>167</sup>.

Традиция за финансовото ведомство са документите, третиращи отстъпки и опрощаване на задължения, особено в социалната област. Маджаров и Кръстевич следват практиката, но с нова стопанска заостреност: компромиси са направени само на местни производители на тютюн и на вино (намаляват се минималните количества, облагаеми с монополно право), на бегликчиите и спиртоварите. Очевиден е стремежът така да се насърчи областната индустрия, земеделие и животновъдство<sup>168</sup>. Директорът на финансите е този, който тегли най-много кредити по фонд „непредвидени разноски“ посредством внесени от главния управител и одобрени от Постоянния комитет правилници. Освен това Маджаров и Кръстевич консултират с Комитета проблеми на външните отношения на Румелия. Въпросът за областния данък към Империята е поставен още през май 1884 г., но тогава Комитетът отказва нужния кредит от 20 000 т. л. с искане да му се разясни за преговорите с турските власти. На VI си сесия Областното събрание също не дава помощта си. Затова правителството отправя запитване до Постоянния комитет (февруари 1885 г.) – какви да бъдат при нужда оправданията пред Портата. Размяната на мнения води до единодушното решение да се изчака резултатът от двустранните консултации. Чак по-късно Комитетът парафира конвенция между директора на финансите и Отоманската банка в Пловдив за откриване текуща правителствена сметка<sup>169</sup>.

Митническите преговори с България са замразени покрай избора на губернатор (април 1884 г.), а сключената по-късно уния за унищожаване на пограничните мита е обезсилена със султанско ираде. Затова румелийското правителство иска от Постоянния комитет през март 1885 г. да му разреши споразумение с финансовото министерство на Княжеството с основни точки: 1. Неприлагане тежката тарифа към местните изделия и 2. Безмитен режим. Комитетът забавя отговора си месец, защото създава своя комисия за проучване на преписката. Кръстевич се обръща към него за втори път малко преди отпътуването си до Цариград и получава подробно становище, в което се казва, че ирадето би предизвикало в Областта въълнения с трудно предвидими последици: митническата спогодба не е международен договор, а вид конвенция и ако Портата иска да я унищожи, трябва първо да се консултира с България; присъствието на турски митнически инспектор е нарушение на автономния статут и пренебрегване на законното правителство. Заключениеята едва ли целят отхвърляне на васалитета, по-скоро се диктуват

от тежката икономическа криза и съображения да бъдат облекчени земеделците и търговската размяна, което със законите си прави и Областното събрание<sup>170</sup>.

В ресора на директора на земеделието, търговията и обществените сгради Постоянният комитет приема няколко, но важни нормативни документа, препратени му от главния управител. Земеделието е осигурено с ПАП за сеене на ориза, препоръчан от Областното събрание (3 юли 1885 г.). Търговията е стимулирана от проект за ПАП относно продажба на барут (февруари 1885 г.) и от ПАП за търговете, заменящ действащия от септември 1884 г. (18 май). Комуникациите са обект на останалия неприет ПАП за пътеустройството (февруари 1885 г.)<sup>171</sup>.

Проблемът за кадровия състав и на Дирекцията на земеделието, търговията и обществените сгради кара Кръстевич да направи предложения за разкриване на нови длъжности (майстор винар в Садовското земеделско училище), за сключване на контракти с областните инженери, всички чехи и поляци. Докато с щатовете не среща спънки, губернаторът се сблъсква със сериозни трудности по повод дневно обезщетение на чужд поданик, началник на Техническия отдел при дирекцията. Постоянният комитет отказва да изплати и исканите пътни разноски на горски надзиратели<sup>172</sup>.

Занаятите и индустрията са засегнати и в правителствено питане до Постоянния комитет, дали да се прекрати забраната за внос от европейска прежда, наложена след Сопотско-Карловския бунт от 1883 г. Мнението на Частния съвет е да не откликва на молбата на гайтанджиите поради реална опасност от ново нарушаване на реда. Комитетът обаче твърдо прокарва възприетата протекционистична линия и подкрепя еснафите. Повод за преписка между Кръстевич и Постоянния комитет е също концесия на сребърно-оловни мини до с. Лъкавица. Рупчоско, дадена на гърци при изгодни условия, но предизвикала доста гневни адреси до директората<sup>173</sup>.

Незначителни като обем, повече с текущ характер, са документите, внесени от губернатора за нормативно уреждане на Дирекцията на просвещението. Постоянният комитет приема само ПАП за инспекторите в началните училища (15 март 1885 г.), докато неразгледани остават проектите на К. Величков за промени в правилника за стипендии в университетското и специалното образование, в девическите и мъжките гимназии<sup>174</sup>. По-голямо внимание Дирекцията отделя на практически въпроси – паричната издръжка на училищата. Чрез правилници Постоянният комитет разрешава налагане на извънреден данък върху българското население в Карнобат (22 000 гр.), Ихтиман (25 000 гр.) и Долна баня (10 980 гр.), както и върху гърците в Пещера (9040,5 гр.). По губернаторско искане са отпуснати кредити за построяване и поддържане на начални и средни училища, за паметни, за Садовското земеделско училище, за социални стипендии, за издаване на „Педагогически лист“. Предназначението на средствата е да допълнят училищната самоиздръжка на местно ниво, с което правителството показва отлично ориентиране в оскъдния дирекционен бюджет<sup>175</sup>.

Посредством губернатора на Постоянния комитет са представени проектите и на началника на милицията и жандармерията. Първият от тях – за офицерите вестовои – е категорично отхвърлен като несъвършен. Минава само ПАП за учредяване на Военно статистическо бюро към Щаба на милицията (18 май 1885 г.), замислено като компенсация на неуспелия в миналото Кръстевичев план за гражданска статистическа институция, нужна да събира данни за набора на войската, за избирателите и данъчните регистри<sup>176</sup>.

За разлика от останалите дирекции в милицията и жандармерията най-болен е въпросът за личния състав. По губернаторско предложение Постоянният комитет възстановява длъжността столичен комендант, прави осезаеми промени във

висшето командване – административен началник в Щаба на милицията и жандармерията става руски офицер. Така е дадена възможност за чужда намеса при определяне младшия състав на въоръжените сили, за нарастване на руското военнополитическо влияние в Румелия и околото Проливие. Стъпката, контрапункт на действията на Богориди, застрахова и е направена под руско давление, без да срещне съпротива от проруския състав на Комитета.

Преговорите между директората и Постоянния комитет за подновяване контрактите на чуждите офицери започват още през ноември 1884 г. Губернаторът, приканен да представи поименен списък на предложенията си, внася листа от 23 лица – 20 руси и 3 германци. Първоначално Комитетът отхвърля договорите на 7 души, 4 от които руснаци, но след енергично ходатайство от Кръстевич остават само петима уволнени. Главният управител се ангажира със случаите и на германски, и на руски офицери, осланяйки се на професионалните им качества и незаменимост, а не с тяхната народност. Постоянният комитет обаче запазва руския висш команден състав с цел да уравни началството на ген. Дригалски, германски поставеник. Разкривайки своите критерии за професионализъм, губернаторът, Частният съвет и Комитетът еднотъсно се противопоставят на опитите за политизиране на милицията и жандармерията във връзка със съединисткото движение през пролетта на 1885 г. По повод „Прокламацията“ на Ил. Куртев за съединение са уволнени офицери от войската, ангажирали се с разпространението ѝ<sup>177</sup>.

След многократни откази на бившия Постоянен комитет да изплати пътните разноски на ген. Дригалски през мандата и със съдействието на Кръстевич въпросът е уреден. Комитетът не препятства правителствата и при отпускане на кредити за покупка на места за лагери и казарми, за доставка на снаряжение. Дадени са пари дори за стипендии на български офицери в Петербургската Николаевска академия – на поручиците Коста Паница, Никола Иванов, Михаил Савов, на кап. Радко Димитриев и др., както и за Софийското военно училище. Идеята за силна армия, наследена от руското управление, правителството на Кръстевич обогатява с далновидна инициатива – повишаване образователния ценз на местните младши офицери, която носи плодове чак през Балканските войни, когато румелийските стипендианти стават главнокомандващи на българските армии<sup>178</sup>.

Към задълженията на губернатора влизат и действията по придвижване към Постоянния комитет на изпратените до него прошения. По едно от тях – на Александър Екзарх за пенсия – Кръстевич има значителни неприятности. Първоначално на ходатайството му Комитетът отказва, оправдавайки се с паричен и нормативен дефицит, въпреки че не оспорва заслугите на молителя. Губернаторът трудно възприема подобно отношение и не желае да огорчи приятеля си от студентските години в Париж, книжовника и издателя на „Цариградски вестник“, участника в църковната борба и бивш румелийски префект. Отговорът на Постоянния комитет тълкува като лична обида, като пренебрежение от младите към бащините идеали, защото знае как се пръскаат средства за по-дребни поводи. У Кръстевич водят разгорещен спор човекът и държавникът: дали да счита екзарх за обикновен просител или за приятел, дали Комитетът е подходящ сътрудник или се състои от дълбоко чужди в мисленето си хора. Губернаторът пак изпраща молбата – отново без резултат. По-успешно се развива въпросът за издействане пенсия на друг близък приятел на Кръстевич – издателя на сп. „Мирозрение“, книжовника Иван Добровски<sup>179</sup>. Останалите прошения имат разнообразен характер – засягат опрощаване на дължими суми и молби за кредит. Освен тях губернаторът е задължен да изпраща на Постоянния комитет покани за приеми и молебени от чуждите консулства, съобщения за важни кадрови промени в дипломатическия корпус и висшия административен персонал.

При проследяване взаимоотношенията на главния управител на Румелия с Постоянния комитет в почти едногодишен срок (октомври 1884 – септември 1885 г.) личи изчистено от напрежение, нормално функциониране на изпълнително-законодателната власт. Конфликтните ситуации са малко – от около 120 предложения само 17 отказа. Питанията са сведени до минимум, използват ги повече Кръстевич за консултации по икономически и външнополитически въпроси. Преписката се води делово – прегледът на делата отнема ден, седмица, максимум 4 месеца. Разработват се предимно практически въпроси, а не толкова съществуващата нормативна уредба, която само се поправя и уточнява. Фокусът на вътрешната политика от бежанския и малцинствения проблем през 1879–1884 г. се премества сега върху икономическия въпрос, по който си сътрудничат ДВД, ДФ, НМЖ и ДЗТОСг. Средствата за решаването му правителството и Комитетът търсят в серия протекционистични мерки във всички клонове на стопанството. Паралелно е дадена солидна основа на местното управление, на военната и гражданската статистика. Кредитите се разпределят към най-нуждаещите се сфери: за строителство на болници, казарми, църкви, училища, пътища, обществени сгради и за социално подпомагане. Автономните права на Областта се отстояват съвместно от губернатора и Постоянния комитет. Набедената за „слаба и безпомощна“ власт действа равномерно, както във всяка друга държава. И не на нея се дължи срутването ѝ с един удар, за една нощ на 5–6 септември 1885 г., а на намесата на непредвидени от Кръстевич външни фактори.

\* \* \*

Състоянието на дирекциите е приблизително ясно за Кръстевич: сам заемал такъв пост, постоянно общувал по различни въпроси с колегите си лично – на заседания на Частния съвет – или служебно, надзиравал ги като губернаторски наместник, интересувал се от проблемите им като юрист, защитавал ги в Областното събрание като комисар, съставил някои техни законопроекти. Проблемът на главния управител произтича не от броя на дирекциите – само 6, – а от обширните им ресори, от занемареността на някои от тях, от неясноти в Органическия устав относно задълженията им, от некомпетентността на новите директори, от външните пречки.

Дирекцията на вътрешните дела е бившето ведомство на Кръстевич, вече начело с Начо Начов. Губернаторът добре познава текущите проблеми, оставил е готови законопроекти, помага много на новия директор да навлезе в работата. До завръщането си от Цариград Кръстевич не позволява никакви промени в личния състав на дирекцията, въпреки че Народната партия бърза да му представи листа на чиновници либерали за уволнение. Проскрипциите срещат категоричен отказ, защото губернаторът не желае да разваля установения в администрацията ред и още обмисля политиката си – прекрасен повод да го нарекат „лъжец“<sup>180</sup>. Едва след пристигането му започват размествания по прикази на Кръстевич: на повече от половината околийски началници (в Пещера, Чирпан, Котел, Ямбол и др.) и на префектите, въпреки че съставът им е запазен – от Бургас в Татар Пазарджик, от Хасково в Бургас. Първата вълна от размествания преминава през юли–август 1884 г. и засяга само най-низшето вертикално ниво на администрацията. Втората фаза – вече на по-високото равнище – е осъществена по повод съединистките симпатии на някои префекти, но без те да бъдат изгубени като кадри<sup>181</sup>. Уволнения в дирекцията почти не се правят. Кръстевич се противопоставя на намеците за отчисление по политически причини с думите: „Чувствата са си чувства, работата си е работа“, тъй като лично е подбирал и обучавал персонала. Уволнен е само стремежният околийски началник след протест на карловци срещу незаконното му

назначение от Богориди. Приказът обаче предизвиква контрадействия – делегация от 3 града и 50 села протестира пред директора на вътрешните дела и заплашва с бунт. Случаят приключва с повторно назначение, но в друга околия<sup>182</sup>.

Освен парламентарните избори през септември 1884 г. за краткия си престой като губернатор Кръстевич провежда лично и местни избори за главни съвети (20 май 1884 г.), заради които отлага пътуването си до Цариград. Извършени в обстановка на несигурност, те са спечелени от Народната партия, обвинена в употреба на „всякакви мискински средства“, включително и помощ от Сорокин. През едногодишното управление на новата администрация са проведени и извънредни избори за градски съвети – на места, където са били разпуснати и има временни управи, където половината членове са подали оставки или след предложение на съответните префекти – в Стара Загора и Чирпан. През февруари 1885 г. се извършват още и ежегодните избори за старейски съвети и селски кметове, свикани отново с губернаторски приказ<sup>183</sup>.

Задължението на главния управител да назначава членове на главните съвети Кръстевич изпълнява според разбиранията си за ролята и правата на малцинствата в Румелия – стриктно спазва пропорцията според числеността на народностите в цялата област и по окръзи, без обаче да накрънява нечий права: Пловдив – 4 българи, 1 турчин, 1 грък; Татар Пазарджик – 3:1:0; Стара Загора – 4:1:0; Бургас – 3:0:2; Сливен – 4:1:0. С цел да улесни правилното действие на държавния механизъм губернаторът свиква извънредни (в Хасково) и редовни сесии на главните съвети, на които префектите се отчитат по различни въпроси<sup>184</sup>. Кръстевич следи работата на местното управление не само от техните доклади, но и от рапортите на Начов, който се старае да обобщи информацията на подчинените си; той въвежда непознатата и за бившия директор практика на лични инспекции (1885 г.). Проверявани са документацията и учрежденията, констатира се нарушения при водене на финансите и архивите. Наблюденията на префектите се покриват с констатациите на директора на вътрешните дела – добре познатите на Кръстевич стари слабости, дължащи се на оскъдни парични средства и малоброен персонал, на земеделския характер на страната и на традиционната отчужденост на населението от държавата<sup>185</sup>.

С назначенията си във ВСАР Кръстевич се старае да запази, подобно в местното управление, баланса в интересите на различните народности в Областта – М. Милков става член, а Мехмед бей – слушател. Пропорцията 1:1 е съчетана с принципите на професионализма и спазване на Органическия устав<sup>186</sup>.

Губернаторът се грижи и за санитарното ведомство, като одобрява неговия бюджет от 96 600 гр., предназначени за 28-те аптеки и лаборатории, за централната болница и дружеството „Св. Пантелеймон“. Кръстевич присъства лично на празника на дружеството, интересува се от неуредиците при посещенията си в Областната пловдивска болница<sup>187</sup>.

Обект на неговото внимание са и мерките, вземани от Начов, срещу постоянно явление като разбойничеството. То отново създава трудности по границата с Империята. В Панагюрско и Стрелчанско шайките от македонски българи и от турци не пакостят, но притесняват с движението си, подпомагано от местното население. Резултатите от военните потери срещу тях не са окуражителни, за кули наблюдателници няма необходимите пари и жандарми като персонал. Османските власти предлагат на правителството взаимни преследвания с влизане в чужда територия, но на това е отказано категорично. Откъм Къркалийско, Люлебургазко и Бунархисарско пък границата е преминавана от чети, запътили се за България. От Цариград ги наблюдават зорко правителството, екзархът, княжеските дипломати. Румелийската власт също е информирана от префектите, като обобщените

сведения се поднасят на Кръстевич, който държи връзка с Цариград, търси споразумение с одринския валия, нарежда на директора на вътрешните дела да обиколи лично района на Харманли и Бургас. В Айтоско, по северната граница, отново след 1879 г. се появяват малки части, отвлечащи търговци, но и там администрацията и жандармерия получават нужните им заповеди от Пловдив<sup>188</sup>.

Доволен, че Начов спазва традицията в мерките срещу разбойниците, Кръстевич не пести съветите си и в социалното подпомагане, където дълго протаканият ПАП за опълченските пенсии е прокаран през Постоянния комитет (януари 1884 г.). Губернаторски приказ го въвежда в действие през октомври с. г., дори с корекции в популистки стил. Смелата стъпка обаче е посрещната веднага с недоволство и бурен протест от Портата<sup>189</sup>.

Неуспял да прокара в Областното събрание законопроектите си за регламентиране на печата, като директор на вътрешните дела Кръстевич се принуждава да компенсира нормативния вакуум с използване на турския закон, прилаган повече на думи. Стъпвайки на губернаторския пост, държавният глава установява, че вестникарите спекулират с понятието „свобода на печата“ и са превърнали изданията си на вместилище за инсинуации, лъжи и клевети. Въпреки съгласието си с мисълта, че „няма друга страна с по-широка свобода на печата, обърната на свобода, където да се сеят всевъзможни лъжи и да се рови в личния живот“, Кръстевич не си позволява да се меси в следствието срещу печатницата „Напредък“, дори е склонен като държавник и християнин да се помири с потъпгваните. Не така реагира трима от директорите, завели дело заради обидни названия и необосновани обвинения срещу в. „Южна България“<sup>190</sup>.

Макар че губернаторът се старее в главните съвети, ВСАР, съдилищата да спазва малцинствената пропорция и права, той си навлича обвиненията на българите, че от Цариград прииждат тълпи гърци, назначавани на държавна служба. В печата Кръстевич дори е наричан пионка в ръцете на съпругата и зет си, и двамата гърци, „завеждащи кадровата политика“. Според опозицията конакът е „свърталище на авантюристи, а гръцкият „Филипуполис“ и турският „Хиял“ постоянно пускат слухове срещу губернатора. Обвиняват го в съсипване на гръцкото население с непосилни данъци, в неназначение на служби, в малтретиране на малцинствата, за да се запишат в преброяването българи, в сключване на митническа уния с България – реална стъпка към съединение, в нарушаване на султанските права с ПАП за опълченците“<sup>191</sup>. Конфронтацията между българските и гръцките вестници нарушава спокойствието на обществото и сублимира на 23 април 1885 г. в Пловдив като т. нар. Гергьовденски събития. Те представляват демонстрация на гръцката „Мегали идея“ и на високо самочувствие като противодействие на българските действия по македонския въпрос и за съединение. Предишни години празникът се чества като религиозен, мирно и тихо, но сега е решено да му се придаде изключителна тържественост, защото съвпада с именния ден на крал Георгиос. Правителството е уведомено официално само за църковния молебен, но от достоверни източници Кръстевич научава за подготвяната фиеста. Затова се среща с организаторите – гръцкия митрополит и консула Генадис – убеждавайки ги да променят програмата на тържеството. Обещание дават и двамата, но без да го изпълнят: из града са закачени гръцки знамена, очакват се 200 души от Станимака. Кръстевич е затруднен от получения се прецедент при сравнение с честванията на другите консулства, които нямат етноплеменно население в Областта. Законният религиозен празник на местните гърци придобива политически характер – манифестиране амбициите на чужда държава. Губернаторът е объркан пред сложния юридически казус – Органическият устав дава свобода на всички народности и религиозни правдини, чужденците също могат свободно да отбелязват

националния си празник под защита на властта. Решението на Кръстевич е да не забранява честването, но да го постави в определени рамки и да предотврати евентуални инциденти. С такива замисли губернаторът посреща възмутена делегация на граждани, искащи мерки срещу манифестацията. Но междувременно гръцки поданик отказва на полицията да сваля знамето над кафенето си – само консултът може да му заповядва – и с това само дава повод на възбудената българска тълпа да стане неуправляема и да сваля всички флагове, чупейки и витрини на магазини. Вечерта българите имат свое тържество в марашката черква, но на него отсъства поканеният Кръстевич. Причината е в оплакването на Генадис до британския консул Джонс по повод сутрешните погроми. Свиканото незабавно консулско събрание изказва възмущение от страна на Великобритания, Австро-Унгария и Гърция за бездействието на полицията, за нехайството на Кръстевич, за липсата на арестуване. В конака Джонс укорява губернатора, че не е предотвратил очакваните български провокации въпреки предупрежденията на консулите<sup>192</sup>.

Строги мерки се вземат чак на следващия ден, и то срещу дефилиращата по улиците гръцка тълпа, скандираща „Долу българите!“ – поставените полицейски и жандармерийски патрули предотвратяват немишуемото кръвопролитие. Коментари по случая се появяват веднага по страниците на печатни органи на малцинствата – там се твърди, че българите са варвари, обезправяващи малцинствата, че Пловдив е „зулустански град“ с неспособно правителство, че жандармерията бие жени. Повикът е логичен: необходими са турски гарнизони в Областта. Резултатите са видими и в дипломатическите среди – гръцкият представител в Цариград настоява Портата да направи сериозна забележка на Кръстевич. Генадис също е там да клевети. Румелийското правителство пък взема контрамерки, като подготвя колективно прошение от пловдивчани до губернатора срещу недостойното поведение на Генадис с искане да бъде сменен. Кръстевич също настоява за отзоваване на дипломата, но с юридически аргументи, въпреки инсинуациите на българския печат, че губернаторското семейство е насърчавало метежа<sup>193</sup>. Само след месец усилията имат конкретен резултат. Но и сменен, консултът остава в Пловдив, явно обнадежден от дипломатическата схватка на Портата и Румелия срещу Гърция и Австро-Унгария. Реакцията на Кръстевич е незабавна: заповед до директорите да прекъснат всякакви връзки с Генадис. След личното му ходатайство в Цариград желаната развързка е постигната – до края на август 1885 г. в Румелия пристига ловият гръцки консул<sup>194</sup>.

Съвременниците считат дейността на губернатора спрямо „гръцките комедии“ като доказателство за големия му патриотизъм. Наистина и той е част от мотивите му, по в случая за Кръстевич съществуват и държавнически, и правни основания, и лична обида, и стремеж да не се раздухат народностни вражди, и страх от турска военна намеса. Действията му са елемент от уравновесената му политика спрямо малцинствата – взема със себе си в Цариград грък и арменец, появява се на балове и на гръцкото, и на българското женско дружество, посещава тържеството за Св. Св. Кирил и Методий, а след дни гостува на арменски празник<sup>195</sup>.

Губернаторът и директорът на вътрешните дела се подпомагат активно и по външнополитически въпроси. От Начов се очаква да съставя аргументирани доклади за отхвърлените от Портата закони, а след това и да отговори на сюзерена. Насочил усилията си към изколуване на директора по свое подобие, главният управител не се колебае да му възлага отговорни поръчки. Такова е посещението на Начов в Цариград през март 1885 г. с инструкции да бъде успокоена Портата за съединистките митинги и външения – защото правителството действа с мирни средства – и да обясни, че с наказания на вестници в Румелия нищо не се постига, а само се развихрят опасни страсти. Най-важен проблем на визитата са перегово-

рите по митническия въпрос, по който е взето предварително мнението на Постоянния комитет и е обмислена стратегията заедно с губернатора<sup>196</sup>.

Оглавяващият съдебното ведомство Стефан Бобчев е единственият юрист от директорите и затова, макар и руски възпитаник, с него Кръстевич бързо намира общ език в съвместната работа. А неин акцент е създаването на нормативна база. С цел уточняване и усъвършенстване на законопроектите двамата се договарят, преди да се преведат на трите официални езика и да се публикуват, текстовете да са минали поне два пъти през губернатора и директора на правосъдието. Логична последица от споразумението е молбата на Бобчев да се отложи влизането в сила на закона за временните ипотечни книги, което Кръстевич възприема и узаконява с издаден приказ. От своя страна главният управител също често се обръща с препоръки до директора на правосъдието за съставяне на законопроекти по важни проблеми, какъвто е този за осигурителните дружества<sup>197</sup>. Конструктивно единомислие има и при създаване на публично-административни правилници. По предложение на Бобчев, одобрено от губернатора, е съставена комисия за подготовка на проектозаконали. По молба от Кръстевич самият директор на правосъдието помага на Начов в работата по нормативни документи. Директорът се справя добре и с отговори на отхвърлени от Портата закони – служейки си с юридически и практически оправдания, с аналогни от чуждата юриспруденция, нещо, което несъмнено се харесва и служи на губернатора в кореспонденцията му с Великия везир<sup>198</sup>.

Съдебното ведомство занимава Кръстевич и с личния си състав. Веднага след назначението си Бобчев изготвя списък на лица за отчисление, одобрен от бюрото на Народната партия, но среща категоричен отказ от шефа си. Въпреки това цялата 1885 г. е посветена на кадрови въпроси, уреждани с прикази. Направените редица назначения, повишаването на млади кадри, преместването на околийски съдии и следователи са често без разрешение от Частния съвет. Практикуваното разместване на големи дистанции (от Пазарджик в Сливен, от Панагюрище в Кавакли) по същество представлява планомерна чистка, проведена през май–август 1885 г. Оставките в повечето случаи са предизвикани, а уволнения се правят официално едва след „Окръжното“ на губернатора до директорите от 21 май 1885 г. по повод митинга на Либералната партия. Посочените поименно в документа чиновници са повикани на аудиенция при директора на правосъдието и им е заявено, че Кръстевич не може вече да търпи поведението им в груб разрез със служебните задължения и затова съвместна работа напред е невъзможна. По губернаторска молба Бобчев изпраща и строга заповед до своите подчинени да се съобразяват със закона и да не участват в съединистките демонстрации. За дисциплината директорът на правосъдието следи също чрез лични инспекции из Пловдивския департамент<sup>199</sup>.

Кръстевич е посредник и при изпращането на призовки до чужди поданици – турци, евреи, австро-унгарци – от директора на правосъдието до Великото везирство. От Цариград пък губернаторът получава и своевременно препраща прошения на турци, отговори на молби за издирване на избягали затворници<sup>200</sup>.

Както и в останалите дирекции, едни от главните насоки в сътрудничеството между директора на финансите Михаил Маджаров и губернатора са нормативно уреждане и отпускане на кредити. Тъй като на финансовото ведомство принадлежи надзора над средствата, давани от бюджета посредством Постоянния комитет, то е изработен механизъм, според който всеки ПАП минава задължително 3 пъти през губернатора, 2 пъти през дирекциите и директора на финансите. Самият той пък създава и консултира с главния управител правилници, засягащи всички ресори. Те се отнасят до дирекцията на вътрешните дела – средства за изплащане

ла тимари на пенсионери и за абонамент към агенция „Хавас“. Кредитират се и разносните по старите бюджети, обезщетяват се окръжни комисии за разходи по поправка на шосета (в Хасково), изплащат се пътни разноски на областния горски инженер, отпускат се суми за училищни инспектори и за награда на взели участие в маневрите жандарми<sup>201</sup>.

Както в съдебното, така и във финансовото ведомство личният състав е подложен на чистка – назначени са нови началници, счетоводители и бирници. Уволнения се прилагат или по служебни провинения, или след „Окръжното“ на Кръстевич от май 1885 г., по политически провинения<sup>202</sup>.

Кореспонденцията на губернатора с директора на финансите включва и взаимни обяснения за продажбите на по-ниски цени от правителството на земи, притежание на сираци и малолетни, консултации за публикации на в. „Хилял“ относно протестни събрания по селата заради високите данъци. Маджаров информира Кръстевич и за английска оферта за доставка на парни машини на сукнарната фабрика, заинтригувала с изгодата си правителството. Не са рядкост разнообразните по характер задачи, които губернаторът поставя на директора на финансите: да изработи условия на търг за строежа на областна лудница, да проучи капитала, финансовата задлъжнялост и условията на френска фирма, предлагаща да построи захарна фабрика<sup>203</sup>. Кръстевич не забравя и личните си дела – кредитите за конака резиденция и градината, внасянето на заплатата му в банката, приваждане на пътниите му разноски<sup>204</sup>.

В отношенията си губернаторът и директорът на финансите се стремят да бъдат коректни, водят преписката си бързо, почти не оставят нерешени случаи, залагат не толкова на кадровите промени – невъзможни при специфичната материя на ведомството – колкото на практическата дейност.

От опосредстваните сведения за връзките на Кръстевич и директора на земеделието, търговията и обществените сгради личи, че губернаторът е запознаван редовно с делата на Дирекцията или в Частния си съвет, или от изработените документи, предназначени за Областното събрание и Постоянния комитет, или от докладите на д-р Георги Хаканов. Ориентиращ в разискваните проблеми е един от тях, посветен на мерките, които Румелия е длъжна да вземе за възстановяване на бубарството като поминък на населението. Предлаганият способ е прием на дарение и закупуване на бубено семе от френски къщи, което след това да се раздаде даром на производителите. Тази обмислена стратегия на държавен протекционизъм – диктуван от митнически бариери, съкращаване на пазарите, разорение на производителите – е в синхрон с мерките, взети от Областното събрание, с разглежданите случаи в Постоянния комитет, със замислите на губернатора<sup>205</sup>.

Председателстван от Кръстевич, Частният съвет уважава предложението на Хаканов да се даде под наем за още 7 години сливенската сукнарна фабрика, въпреки чуждестранния интерес, на местното търговско-индустриално дружество „Напредък“ при взаимноизгодни условия: висок наем и поемане на ремонтните разходи срещу правителствено задължение да се закупува цялата продукция за нуждите на милицията и жандармерията<sup>206</sup>.

Още когато директор на народното просвещение е Й. Груев, Кръстевич успява да издейства възстановяване правата на изключените заради бунт предишната година ученици от Пловдивската мъжка гимназия. Втора популистка мярка е анулиране на годишните изпити в Областта за 1883/84 г. посредством ПАП, изработен от стария, но приложен от новия директор – Константин Величков<sup>207</sup>. Неговата активност се засилва чак през пролетта на 1885 г., когато представя на губернатора проектоправилник за основаване на Областна юридическо училище. Предвиден е 3-годишен курс на обучение, държавна издръжка, непълна академич-

на автономия – деканите и професорите се назначават от главния управител по предложение на директора на народното просвещение. Несъмнено Кръстевич е доволен от нормативното осъществяване на младежката си просвещенска идея, възприета от училия право също във Франция директор. Постигнато е общо съгласие, че вместо да се дават стипендии за учение в чужбина и се сключват контракти с външни лица, съдебното ведомство може да попълни липсата на кадри с местно образовани на сравнително добро ниво. Намеренията са идеята да се осъществи от есента на 1885 г. и само Съединението попречва на Румелия да изпровари България с висшето си училище<sup>208</sup>.

Персоналът на Дирекцията на народното просвещение, за разлика от останалите, не е подложен на съкращения, по повишената политическа активност на учители и ученици на митинга пред конака (19 май 1885 г.) кара Кръстевич да настоя в своето „Окръжно“ за уволнение и изключване на редица провинени.

Със застъпничеството на губернатора пред Постоянния комитет директорът на народното просвещение решава и някои свои парични проблеми – гласувани са кредити за инспектори, на дело е показано разбирането на управляващия екип относно политиката към малцинствата: парите са разпределени между 6 български, 4 турски (в Пловдив, Кърджали, Стара Загора и Чирпан), 2 гръцки (Пловдив и Кавакли) и по на едно католическо и еврейско училище<sup>209</sup>.

Както с другите директори, Кръстевич има доста поводи за конфликти с ген. Дригалски, но се стреми да ги избягва заради статута му на назначен от султана и силите. Освен по финансови въпроси тяхното сътрудничество е насочено главно към кадровия подбор. Още през август 1884 г. опозицията обвинява Кръстевич и Народната партия, че възнамеряват да заместят българските офицери с гърци и турци. Като явен признак се сочи преместването на кап. Любомски от Ямбол в Айтош. Не се отчита обаче повишаването в чин на цяла група младши офицери българи: 13 от поручици в капитани, 14 от подпоручици в поручици. Не е доказателство за пренебрежение и фактът, че много чужденци си заминават от войската след неподновени от Постоянния комитет договори, а същевременно на българите се отпускат стипендии за обучение зад граница<sup>210</sup>. Принципи в Щаба на милицията и жандармерията е да се правят уволнения само след доказани нарушения на дисциплината – липса на професионални качества или нарушаване на деполитизацията<sup>211</sup>. С горчивия си комисарски опит – напразни усилия в убеждаване на Областното събрание да увеличи броя на жандармерията, като губернатор Кръстевич заповядва на Дригалски да придружи проектобюджета с отчет на директора на вътрешните дела. От него се доказва документално, че не достигат 155 конни и 151 пенни жандарми<sup>212</sup>.

С цел да затегне дисциплината, още с първите си приказки Кръстевич забранява в милицията употребата на песни, дразнещи мюсюлманите. Началникът на милицията и жандармерията заповядва да се уважават религиозните чувства на всички румелийци във войската, за да се предотвратят възможни малцинствени въълнения и чужда намеса по този повод. Двете заповеди извикват взривно негодувание в пресата, обвинения в „слабост и безавторитетност в очите на Портата“, в „унищожение на българския характер на Румелия“, в накръняването на „националната гордост“. Едва ли обаче стълката на държавник, желаещ да отстрани хаоса в милицията, е „шамар на националните интереси“ при условие, че песните не са нито народни, нито български – както твърди опозицията – а носят заглавия като „Мы турок дрались с тобой“<sup>213</sup>.

Заради недисциплинираност – пиянство, скандали, оплаквания от населението – по настояване на началника на милицията и жандармерията и с лична заповед на Кръстевич се правят разследвания и инспекции от доверени, способни и безп-

ристрастни офицери. Поведението на военните е визирано и в заповед на губернатора за наказване на носещите униформа след уволнението си, с което подронват воинския авторитет и си осигуряват привилегии.

Пак заради дисциплината, но и от съзнание за мястото на войската като опора на властта, са и личните контакти на Кръстевич с офицерите – на банкети на пловдивския гарнизон и на традиционния парад на 11 май<sup>214</sup>.

Въпреки неприязнените взаимоотношения между повечето директори и тяхната злост спрямо губернатора личните вражди поне външно не водят до конфликти между отделните части на изпълнителната власт. Проблемите се разрешават общо и безконфликтно. Кръстевич държи на бързината, прецизността и компетентното реагиране на директорите си, организира сътрудничеството им по отделни въпроси, консултира се с тях официално и по извънслужебни, общополитически дела. Под негово ръководство директорите се ориентират към нормативно уреждане или към практическите проблеми на ведомствата си. Но това не означава, че им се упражнява диктат. Губернаторът запазва изработените си още като директор на вътрешните дела принципи на ръководене: оставя простор за мислене и инициатива, за собствена политика, като същевременно контролира глобално – обменя мнения и препоръки, изисква точна информация и осведоменост, изпълнява с умение функцията си на координатор не само формално, по Органическият устав, но и на дело.

\* \* \*

Назначението на Гаврил Кръстевич за румелийски губернатор е изненада за околните, но за нея той се подготвя цял живот – с образованието си във Франция, с допира до държавник като Стефан Богориди, с управлението на о. Самос, с кариерата си на висш турски магистрат, с книжно-журналистическата си дейност, с участието в изискващия огромни дипломатически умения църковен въпрос, с петте години къртовска работа на поста главен секретар и директор на вътрешните дела при първия управител Алеко Богориди.

Назначението му е плод на „голямата игра“ на европейската дипломация по Източния въпрос, по който за конкретния момент в най-изгодна и силна позиция се намира Русия. Заети главно с колониалните си владения (Великобритания, Франция, Германия), незаинтересовани от проблема (Италия) или загубили възможност да диктуват решението (Австро-Унгария), великите сили приемат предложена им кандидатура и я третираят като временна отстъпка, срещу която трябва да получат от Русия нужна компенсация. Зачеркнала Ал. Богориди като свой възможен поставеник, руската дипломация е водена от стремеж да заздрави позициите си около Проливите и затова се спира на човек с импониращи й лични качества, с държавнически опит точно в тази автономна област, с авторитет пред Портата и другите сили, с неизявени амбиции да е ръководна фигура, който е дал гаранции, че ще пази статуквото на полуострова. Същите съображения влияят на назначението на Кръстевич да се посрещне радушно от повечето западни държави, както и от проруските партии в Румелия (Народна партия) и в Княжеството (Либерална партия – цанковисти).

Главният противник на смяната на губернатора в Областта е местната Либерална партия, която прави всичко възможно, за да дискредитира Кръстевич, да дестабилизира обстановката в страната с поредица скандали и на институционно равнище. Затова решението си да започне своя мандат с нови изпълнително-законодателни органи (правителство, Областно събрание и Постоянен комитет) губернаторът смята за закономерно, макар и да съзнава, че така успява да разруши местните сили. Ръководен и от държавнически мотиви, и подложен на външен

натиск, Кръстевич се постаравал да избере (или повлияе да бъдат избрани) в управлението хора образовани, улегнали, с разнообразни професии, съвременни виждания и еднаква партийна принадлежност. И докато за Областно събрание и Постоянен комитет идеята дава положителни резултати – възстановяват се нормалните отношения между губернатор, депутати и правителство, безпроблемно се приемат редица нормативни документи, уреждащи местното управление, икономиката, правораздаването, отпускат се парични средства – то компромисният, разнороден състав на Частния съвет се превръща в една от спирачките на държавния механизъм – с неподготвени, непонасящи се взаимно, лишени от желание да работят за развитието на държавата хора.

Въпреки сравнително краткия срок, за който е губернатор, Кръстевич оставя в Източна Румелия трайна следа като държавник – със способността си да взема и отстоява важни решения, с глобално мислене, отчитащо всички международни реалности и мястото на Областта в тях, с погледа напред във всяка част на държавното управление, с умението да сплоти разнопосочните интереси на население и управляващи към една цел – изграждане на модерна държава, макар и само с автономен статут.

## П Р И Л О Ж Е Н И Е

### ЗАКОНОПРОЕКТИ, ВНЕСЕНИ ОТ ГУБЕРНАТОРА НА VI РС НА ОС (1884 г.)

#### 1. По ресора на ДВД

– За границите на окръзите и околияте (С притурки – Таблици за разстоянието между околийските центрове, народността на населението и броя жители; Карта на Румелия) – 2.11., 10.11., 24.11.1884<sup>215</sup>

– За паспортите – 10.11.1884, оттеглен<sup>216</sup>

– За отчуждаване на Катър-Чаирските пасища – 23.11.1884<sup>217</sup>

– За кръвопускането – 10.11.1884, оттеглен<sup>218</sup>

#### 2. По ресора на ДПР

– За тарифа на съдебните разноски – 17.11.1884<sup>219</sup>

#### 3. По ресора на ДФ

– За ипотеките – 29.11.1884<sup>220</sup>

– За временните ипотечни книги – 6.11.1884<sup>221</sup>

– За данък върху недвижими имоти и върху прихода – 13.10.1884<sup>222</sup>

– За разметателните данъци – 2.11.1884<sup>223</sup>

– За събиране на данъците в градските общини – 20.11.1884<sup>224</sup>

– За опрощаване кадастър от 1882/83, 1883/84 г. на общини и частни лица, пострадали от нещастия – 22.11.1884<sup>225</sup>

– За откриване на Земеделска банка – 27.11.1884<sup>226</sup>

– За поправителния бюджет 1882/83 г. – 26.11.1884<sup>227</sup>

– За бюджета 1885/86 г. с добавки от: ДВД – за Пловдивския градски съвет 1000 т. л. за строежи (20.11.), ДФ – лихвен процент за издаване съкровищни бонове и по сключване на заем (2.11.), кредит по глави от бюджета, увеличаване на непредвидените разходи, ДЗТОСг – кредит, ДНП – кредит за Областната библиотека и музей, за нови щатове, НМЖ – увеличаване броя на жандармерията<sup>228</sup>

#### 4. По ресора на ДЗТОСг

– За филоксерата – 25.10.1884

– За горите – 29.10.1884<sup>229</sup>

- За обработка на ориза – 13.11., 8.12.1884<sup>230</sup>
- За продажба на барут – 27.11.1884<sup>231</sup>
- За отлагане цялостното прилагане Закона за мерките и теглилките – 8.12.1884<sup>232</sup>
- Предложение за построяване жп линия (трамвай) между Пловдив и Бургас и на бургаско пристанище – 10.11.1884<sup>233</sup>
- За водите и пътеустройството – 13.11.1884<sup>234</sup>
- За синдикалните дружества – 25.10.1884<sup>235</sup>
- За минералните извори – 26.11.1884<sup>236</sup>
- 5. По ресора на ДНП**
- За средните училища – 7.11.1884<sup>237</sup>
- 6. По ресора на НМЖ**
- За набора – 12.11.1884, оттеглен<sup>238</sup>
- Военен законник – 19.11.1884<sup>239</sup>

## Б Е Л Е Ж К И

- <sup>1</sup> Маджаров, М. Източна Румелия. С., 1925; Стателова, Е. Източна Румелия 1879–1885. Икономика, политика, култура. С., 1983; Дамянов, С. България във френската политика 1878–1918. С., 1985; Мишев, Р. Австро-Унгария и България 1879–1894. Политически отношения. С., 1988; Тодоров, Г.Д. Българо-австро-унгарските отношения в средата на 80-те г. XIX в. (1884–1886). – В: Изследвания по българска история. Т. 7. С., 1985; Пантев, А. Англия срещу Русия на Балканите 1879–1894. С., 1972.
- <sup>2</sup> Матеев, П. А. България после Берлинския конгрес. СПб., 1887; Татишев, С. С. Из прошлого русской дипломатии. СПб., 1890; Княпина, Н.С. Външната политика на Русия през XIX в. С., 1980; Shaw, S.J., E.K. Shaw. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Т. 2. Cambr., 1977; Jelavich, Ch. Tsarist Russia and Balkan Nationalism. Russian Influence in the Internal Affairs of Bulgaria and Serbia 1879–1886. Greenwood Press, 1978; Fuller, J. V. Bismark's Diplomacy at Its Zenith. Harvard UP, 1922; Hyde, A. M. A Diplomatic History of Bulgaria 1870–1886. Univ. of Illinois, 1966; Bridg, F.R. From Sadowa to Sarajevo. The Foreign Policy of Austria-Hungary 1866–1914. London and Boston, 1972.
- <sup>3</sup> Маджаров, М. Цит. съч; Стателова, Е. Цит. съч.
- <sup>4</sup> Външната политика на България. Документи и материали. Т.1. С., 1978; Дневници на Шестата редовна сесия на Областното събрание (26.10.–22.12.1884). С., 1893; Документи за българската история. Т.4. Ч.2: С., 1942; Стоянов, З. Непознати страници. С., 1981; Литературен архив. Т.9. С., 1989; Anderson, M. S. The Great Powers and the Near East. Documents of Modern History. London, 1970; Blue Books. Turkey, 1886/1,2; Die grosse Politik der europäischen Kabinette 1871–1914. Bd. 3. Berlin, 1927 etc.
- <sup>5</sup> „Марица“ (Пловдив, 1884–1885), „Народний глас“ (Пловдив, 1884–1885), „Съединение“ (Пловдив, 1884–1885), „Южна България“ (Пловдив, 1884–1885), „Борба“ (Пловдив, 1885 г.), „Отечество“, „Средец“, „Славянин“, „Търновска конституция“, „Зорница“ (Цариград, всички 1884–1885).
- <sup>6</sup> Генадиев, Н. Мемоари. Т.1. С., 1985; Греков, М. Как ние освободавахме България. Т.2. С., 1990; Груев, Й. Монте спомени. Пловдив, 1906; Илиев, А. Т. Спомени. С., 1926; Максим Пловдивски. Автобиография и спомени. С., 1930; Салабашев, И. Спомени. С., 1943; Спомени за Съединението от 1885 г. С., 1980; Юрков, Д. Спомени из политическия живот на България. С., 1932; Българския Екзарх Йосиф I. Дневник. С., 1992; Иречек, К. Български дневник 1878–1884. Т.1–2. Пловдив, 1930–1932.
- <sup>7</sup> За биографията на Кръстевич главно: Балабанов, М. Гаврил Кръстевич. С., 1914; Снегаров, И. Принос към биографията на Райно Попович. С., 1959; Бобчев, С.С. Какъв беше Гаврил Кръстевич. – В: Българска сбирка, 1899, № 1, 5–20; Ников, П. Възраждане на българския народ. С., 1971, и др.
- <sup>8</sup> Shaw, S. J., E. K. Shaw. Цит. съч., с. 198, 218–219.
- <sup>9</sup> Ключников, Ю.В., А. Сабанин. Международна политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. Ч.1. М., 1925, 237–238; The Saburov Memoirs. Cambr. UP, 1929, 258–259; Anderson, M. S. Цит. съч., 113–115.
- <sup>10</sup> Панайотов, И. Българската криза и Европа 1885–1889. Ч.1. С., 1924, 24–25; Княпина, Н. С. Цит. съч., с. 403; Geiss, I. German Foreign Policy 1871–1914. London and Boston, 1976, 35–39.

- <sup>11</sup> Shaw, S. J., E. K. Shaw. Цит. съч., 192-193; Тэйлор, А. Дж. П. Борьба за господство в Европе 1848-1918. М., 1958, с. 303, 310.
- <sup>12</sup> Пактам, 304-305; Shaw, S. J., E. K. Shaw. Цит. съч., 192-193.
- <sup>13</sup> Фуллер, J. F. Цит. съч., 19; Тэйлор, А. Дж. П. Цит. съч., 312-313.
- <sup>14</sup> Bridgе, F. R. Цит. съч., с. 103.
- <sup>15</sup> Пуде, А. М. Цит. съч., с. 140; Татинев, С. С. Цит. съч., с. 402.
- <sup>16</sup> Минев, Р. Цит. съч., с. 83.
- <sup>17</sup> Jelavich, B. Russia, Britain and Bulgarian Question 1885-1888. - In: Südost Forschungen, München. Bd. 32, 1973, p. 168.
- <sup>18</sup> Татинев, С. С. Цит. съч., с. 400; Пуде, А. М. Цит. съч., с. 138.
- <sup>19</sup> Татинев, С. С. Цит. съч., 402-403; Матвеев, П. А. Цит. съч., с. 284, 293-294; Народний глас, № 353, 22 дек. 1882; № 429, 17 септ. 1883; Марица, № 450, 24 дек. 1882; № 500, 24 юни 1883; Иречек, К. Цит. съч., т. 2, с. 225; Генадиев, П. Цит. съч., с. 56.
- <sup>20</sup> Иречек, К. Цит. съч., с. 227, 9/21.01.1883; Външната политика..., № 220, с. 468, БДА до МВнРИ, Цариград, 18.08.1883.
- <sup>21</sup> Пактам, № 237, с. 490, БДА до МВнРИ, 3/15.12.1883; ЦИИА, ф. 321, оп. 1, а.е. 81, л. 68, БДА до МВнРИ, 1103, 3/15.1883; Народний глас, № 458-9, 31.12.1883.
- <sup>22</sup> Търновска конституция, № 12, 11 февр. 1884; Иречек, К. Цит. съч., с. 453, 15/27.01.1884; Тодоров, Г. Д. Цит. съч., 43-45.
- <sup>23</sup> Марица, № 555, 5 ян. 1884; Durrant, K. The Time of the Thunderer. Mikhail Katkov, Russian Nationalist Extremist and the Failure of the Bismarkian System 1871-1887. Col. UP. 1988, p. 389.
- <sup>24</sup> Durrant, K. Цит. съч., р. 391; Петров, М. Руско-българските отношения и стременията на българите към национално освобождение 1878-85 - В: Ист. преглед, 1985, № 5, с. 46.
- <sup>25</sup> Иречек, К. Цит. съч., с. 473; Марица, № 584, 13 март 1884; Генадиев, П. Цит. съч., с. 61; Гешев, И. С. Пловдивски спомени. - В: Спомени за Съединението, 154-155.
- <sup>26</sup> Съединение, № 59, 23 февр. 1884; Южна България, № 75, 24 март 1884; ЦИИА, ф. 176, оп. 1, а.е. 171, л. 3, БДА до МВнРИ, 01.1884.
- <sup>27</sup> Отечество, № 2, 14 март 1884; Търновска конституция, № 23, 21 март 1884; Съединение, № 63, 22 март 1884; Народний глас, № 471, 24 март 1884; Документи за българската..., № 92, с. 58, Богориди до в. везир, 3.04.1884.
- <sup>28</sup> Марица, № 595, 12 апр. 1884; Съединение, № 65, 19 апр. 1884.
- <sup>29</sup> Документи..., № 96, с. 60, В. везир до дюрл. канцелария, 8.04.1884; Груев, Й. Цит. съч., с. 73.
- <sup>30</sup> Марица, № 595, 12 апр. 1884; Салабашев, И. Цит. съч., с. 29; Стоянович, И. Из миналото, С., 1992, с. 24.
- <sup>31</sup> Галчев, Д. Спомени. С., 1939, 154-155.
- <sup>32</sup> Стателова, Е. Цит. съч., с. 176; Политическите партии в Източна Румелия 1879-1885. - В: Известия на ИИ, т. 26, 1983, с. 161.
- <sup>33</sup> Юрков, Д. Цит. съч., с. 69; Стоянович, И. Цит. съч., с. 21.
- <sup>34</sup> БИА-НБКМ, ф. 255, П Д 3630, М. Маджаров до С. Бобчев, Пловдив, 21.07.1884.
- <sup>35</sup> Светлина, № 54-55, 16 юнем. 1883; Търновска конституция, № 25, 28 март 1884; № 29, 14 апр. 1884.
- <sup>36</sup> Български Екзарх Йосиф I, с. 157, 20.03.1884; с. 158, 27.03.1884; Отечество, № 2, 14 март 1884; Среден, № 10, 18 апр. 1884.
- <sup>37</sup> ЦИИА, ф. 321, оп. 1, а.е. 68, л. 71, БДА до МВнРИ, 222, 24.03.1884; ф. 600, оп. 1, а.е. 221, л. 25, Ст. Панаретов до К. Стойлов, б.д.; Народний глас, № 472, 31 март 1884.
- <sup>38</sup> Български Екзарх Йосиф I, с. 158, 27.03.1884; Среден, № 10, 18 апр. 1884.
- <sup>39</sup> Отечество, № 6, 28 март 1884; Съединение, № 66, 19 апр. 1884; БИА-НБКМ, ф. 271, а.е. 25, л. 1-6, Бингелбен до Батенберг, София, 26.03.1884; Die grosse Politik..., № 644, 365-369, Promemoria, Berlin, 5.09.1884.
- <sup>40</sup> Български Екзарх Йосиф I, 158-160, 2-25.04.1884; Максим Пловдивски. Цит. съч., с. 146.
- <sup>41</sup> Търновска конституция, № 32, 25 апр. 1884; Съединение, № 67, 26 апр. 1884; Тэйлор, А. Цит. съч., с. 313; Стателова, Е. Източна..., с. 201.
- <sup>42</sup> Народний глас, № 474, 14 апр. 1884; Зорница, № 15, 14 апр. 1884.
- <sup>43</sup> Отечество, № 19, 16 май 1884; № 24, 2 юни 1884; Съединение, № 69, 10 май 1884.
- <sup>44</sup> Кнридли патр. арх. българск. Граф П. П. Игнатиев и българският църковен въпрос. Т. 1. С., 1958, № 22, 277-283; № 88, 385-386, и др.
- <sup>45</sup> Blue Books, 1886/1, № 27, р. 11, Меморандум на Х. Джонс, 11/23.09.1885; Miller, W. The Ottoman Empire and Its Successors, Camb., 1927, р. 415; Agnaks, G. G., W. S. Vuchinovich. The Near East in the Modern Times. T. 1. New York, 1969, p. 326.
- <sup>46</sup> Jelavich, Ch. Цит. съч., 213; Jelavich, B. and Ch. The Establishment of the Balkan National States 1804-1920. Wash. Press, 1977, p. 164.
- <sup>47</sup> Среден, № 14, 2 май 1884; Съединение, № 16, 5 май 1884; Български Екзарх Йосиф I, с. 161, 9.06.1884.
- <sup>48</sup> Народний глас, № 477, 5 май 1884.
- <sup>49</sup> Пактам, № 476, 28 апр. 1884; Марица, № 602, 28 апр. 1884; Съединение, № 68, 3 май 1884.

- <sup>50</sup> Марица, № 606, 8 май 1884; Максим Пловдивски. Цит. съч., 145-150.
- <sup>51</sup> Търновска конституция, № 26, 31 март 1884; № 29, 14 апр. 1884.
- <sup>52</sup> Средец, № 17, 12 май 1884; Отечество, № 13, 25 апр. 1884.
- <sup>53</sup> Марица, № 606, 8 май 1884; Народний глас, № 478, 12 май 1884.
- <sup>54</sup> ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 128, л. 36, Наместникът до ПК, 1527, 7.05.1884; Съединение, № 69, 10 май 1884; Търновска конституция, № 38, 16 май 1884.
- <sup>55</sup> БИА-НБКМ, ф. 16, а.е. 178, л. 14, Кристевич до Т. Бурмов, Пловдив, 8.05.1884; ф. 169, а.е. 26, л. 1-2, Кристевич до Миркович и Планински, Пловдив, 10.05.1884; ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а.е. 240, л. 1, Кристевич до К. Стойлов, Пловдив, 11.05.1884; Илиев, А.Т. Цит. съч., с. 251.
- <sup>56</sup> Зорница, № 19, 12 май 1884; № 20, 21 май 1884.
- <sup>57</sup> Пак там, № 22, 2 юни 1884; Марица, № 615, 31 май 1884; Литературен архив, № 194, 334-335; № 199, с. 338; № 200, 338-339, писма от Кристевич до Й. Груев от Цариград, 4.06., 6.06., 11.06.1884.
- <sup>58</sup> Марица, № 716, 24 май 1885; ЦДИА, ф. 954, оп. 1, а.е. 32, л. 34, Д. Юруков. Спомен. Пово време: БИА-НБКМ, ф. 255, II Д 5917, л. 27, С. Бобчев, Румелийският преврат. Спомени.
- <sup>59</sup> Южна България, № 84, 28 апр. 1884; № 85, 2 май 1884; Стоянов, З. Непознати страници. С., 1981, с. 157; ИА БАН, ф. 77к, а.е. 3, л. 16, Ив. Пеев Плячков. Из глъките на миналото. Спомени.
- <sup>60</sup> Съединение, № 74, 21 юни 1884.
- <sup>61</sup> Южна България, № 101, 27 юни 1884; Народний глас, № 484, 23 юни 1884; Търновска конституция, № 51, 30 юни 1884; БИА-НБКМ, ф. 145, II В 1801, Ферман от 26 реджеб 1301 г.
- <sup>62</sup> Южна България, № 111, 1 авг. 1884; № 112, 4 авг. 1884.
- <sup>63</sup> Народний глас, № 496, 15 септ. 1884; Средец, № 17, 12 май 1884.
- <sup>64</sup> Съединение, № 70, 17 май 1884; Търновска конституция, № 40, 23 май 1884.
- <sup>65</sup> Търновска конституция, № 50, 27 юни 1884; Отечество, № 26, 9 юни 1884.
- <sup>66</sup> Пак там, № 32, 30 юни 1884; Греков, М. Цит. съч., с. 235.
- <sup>67</sup> Пак там, с. 236; Съединение, № 75, 28 юни 1884; Груев, Й. Цит. съч., с. 73; Юруков, Д. Цит. съч., с. 72; Маджаров, М. Цит. съч., с. 299.
- <sup>68</sup> БИА-НБКМ, ф. 255, II Д 5917, л. 30, С. Бобчев, Румелийският преврат.
- <sup>69</sup> Пак там, II Д 3630, М. Маджаров до Бобчев, Пловдив, 21.07.1884.
- <sup>70</sup> Търновска конституция, № 45, 9 юни 1884; Съединение, № 78, 12 юли 1884.
- <sup>71</sup> Народний глас, № 408, 6 юли 1883; Търновска конституция, № 53, 7 юли 1884; Южна България, № 104, 7 юли 1884.
- <sup>72</sup> ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 131, л. 21, ПК до губернатора, 555, 7.08.1884; л. 34, Губернаторът до ПК, 2935, 16.04.1884; Южна България, № 119, 29 авг. 1884; Салбашев, И. Цит. съч., 33-35.
- <sup>73</sup> Салбашев, И. Цит. съч., 35-41; ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 131, л. 77, ПК до губернатора, 587, 18.08.1884.
- <sup>74</sup> Пак там, л. 15, ПК до губернатора, 552, 7.08.1884; л. 39, Губернаторът до ПК, 2961, 18.08.1884; БИА-НБКМ, ф. 255, II Д 5126, Приказ, 27.08.1884.
- <sup>75</sup> Съединение, № 90, 11 окт. 1884; Дневници на ОС, дн. 20, 22.11.1884; Литературен архив, № 203, с. 340, Губернаторът до ДНП, 28.11.1884; № 204, с. 341, Приказ, 28.11.1884.
- <sup>76</sup> Дневници на ОС, дн. 23, 26.11.1884, с. 452; дн. 25, 28.11.1884, 490-492.
- <sup>77</sup> Пак там; Съединение, № 97, 29 поем. 1884; Галчев, Д. Цит. съч., 136-137.
- <sup>78</sup> Съединение, № 97, 29 поем. 1884; Средец, № 76, 5 дек. 1884; Марица, № 673, 7 дек. 1884; Греков, М. Цит. съч., с. 251.
- <sup>79</sup> Южна България, № 120, с. септ. 1884; Стателова, Е. Изграждане на въоръжените сили на Източна Румелия. ВИСБ., 1983, № 6, с. 27.
- <sup>80</sup> Греков, М. Цит. съч., 234-236.
- <sup>81</sup> Юруков, Д. Цит. съч., с. 72; Татишев, С. С. Цит. съч., с. 404; Гешов, И. С. Цит. съч., 157-158; Търновска конституция, № 54, 11 юли 1884.
- <sup>82</sup> Марица, № 668, 20 поем. 1884; ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 131, л. 57, Губернаторът до ПК, 3079, 27.08.1884; л. 58, Приказ, 27.08.1884.
- <sup>83</sup> Южна България, № 119, 29 авг. 1884; № 120, 1 септ. 1884.
- <sup>84</sup> Марица, № 644, 28 авг. 1884; Съединение, № 65, 6 септ. 1884.
- <sup>85</sup> Съединение, № 87, 20 септ. 1884; Отечество, № 50, 1 септ. 1884; Търновска конституция, № 68, 29 авг. 1884; № 69, 1 септ. 1884.
- <sup>86</sup> Отечество, № 60, 9 окт. 1884.
- <sup>87</sup> ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 128, л. 11, Наместникът до ПК, 1829, 25.05.1884; л. 113, ПК до наместника, 433, 29.05.1884; л. 58, Губернаторът до ПК, 1673, 16.05.1884; л. 59, ПК до губернатора, 406, 19.05.1884.
- <sup>88</sup> Пак там, л. 3, ПК до губернатора, 360, 2.05.1884; а.е. 129, л. 50, Наместникът до ПК, 2045, 13.06.1884.
- <sup>89</sup> Пак там, л. 92, Наместникът до ПК, 2123, 20.06.1884.
- <sup>90</sup> Пак там, а.е. 130, л. 24, Губернаторът до ПК, 2531, 18.07.1884; л. 75, Губернаторът до ПК, 2537, 25.07.1884; а.е. 134, л. 9, ПК до губернатора, 546, 3.08.1884; л. 26, ПК до губернатора, 560, 9.08.1884.
- <sup>91</sup> Пак там, а.е. 128, л. 89, Губернаторът до ПК, 1779, 21.05.1884; л. 90, ПК до губернатора, 411, 23.05.1884.
- <sup>92</sup> Пак там, а.е. 128, л. 6, ПК до губернатора, 370, 7.05.1884.
- <sup>93</sup> Пак там, л. 122, Наместникът до ПК, 1848, 26.05.1884.

- <sup>94</sup> Пак там, а.е. 130, л. 36, Губернаторът до ПК, 2590, 21.07.1884; а.е. 131, л. 18, ПК до губернатора, 544, 7.08.1884.
- <sup>95</sup> Пак там, а.е. 129, л. 60, Наместникът до ПК, 2047, 13.06.1884; л. 61, ПК до наместника, 469, 18.06.1884.
- <sup>96</sup> Пак там, а.е. 129, л. 76, Губернаторът до ПК, 1735, 19.05.1884; л. 78, ПК до губернатора, 412, 23.05.1884.
- <sup>97</sup> Пак там, а.е. 130, л. 43, Губернаторът до ПК, 2624, 24.07.1884.
- <sup>98</sup> Пак там, а.е. 127, л. 79, ПК до губернатора, 336, 24.04.1884; а.е. 128, л. 15, ПК до губернатора, 372, 7.05.1884.
- <sup>99</sup> Пак там, а.е. 129, л. 78, Наместникът до ПК, 2088, 16.06.1884; л. 117, Губернаторът до ПК, 2214, 26.06.1884.
- <sup>100</sup> Пак там, а.е. 128, л. 61, Губернаторът до ПК, 1688, 16.05.1884; л. 102, ПК до губернатора, 422, 29.05.1884; а.е. 130, л. 50, Губернаторът до ПК, 26, 37, 26.07.1884.
- <sup>101</sup> Пак там, а.е. 129, л. 17, Наместникът до ПК, 2017, 12.06.1884.
- <sup>102</sup> Пак там, а.е. 131, л. 12, ПК до губернатора, 548, 3.08.1884; л. 37, ПК до губернатора, 577, 17.08.1884.
- <sup>103</sup> Пак там, л. 22, Губернаторът до ПК, 2821, 8.08.1884; л. 36, ПК до губернатора, 576, 17.08.1884.
- <sup>104</sup> Пак там, а.е. 129, л. 77, Наместникът до ПК, 2078, 16.06.1884; а.е. 131, л. 61, ПК до губернатора, 602, 29.09.1884.
- <sup>105</sup> Пак там, а.е. 129, л. 7, Наместникът до ПК, 1956, 6.06.1884; л. 8, ПК до наместника, 457, 8.06.1884; л. 100, Губернаторът до ПК, 2131, 20.06.1884.
- <sup>106</sup> Пак там, л. 49, ПК до губернатора, 463, 13.06.1884; а.е. 130, л. 27, Губернаторът до ПК, 2532, 18.07.1884; л. 37, Губернаторът до ПК, 2632, 24.07.1884; а.е. 131, л. 10, ПК до губернатора, 547, 3.08.1884.
- <sup>107</sup> Пак там, л. 14, ПК до губернатора, 564, 4.08.1884; а.е. 129, л. 82, ПК до губернатора, 479, 20.06.1884.
- <sup>108</sup> Пак там, а.е. 128, л. 140, Наместникът до ПК, 1872, 31.05.1884; а.е. 129, л. 2, Наместникът до ПК, 1924, 2.06.1884; л. 53, ПК до губернатора, 501, 28.06.1884; л. 102, Губернаторът до ПК, 2149, 29.06.1884.
- <sup>109</sup> Пак там, л. 136, Губернаторът до ПК, 2219, 28.06.1884; л. 137, ПК до губернатора, 512, 30.06.1884.
- <sup>110</sup> Пак там, л. 64, Наместникът до ПК, 2028, 13.06.1884; а.е. 128, л. 93, Губернаторът до ПК, 1780, 22.05.1884; л. 94, ПК до губернатора, 506, 28.06.1884; а.е. 130, л. 58, Губернаторът до ПК, 2710, 31.07.1884.
- <sup>111</sup> Пак там, а.е. 131, л. 51, Губернаторът до ПК, 3037, 23.08.1884; л. 72, ПК до губернатора, 618, 8.09.1884; л. 7, ПК до губернатора, 544, 3.08.1884; л. 29, ПК до губернатора, 571, 14.08.1884.
- <sup>112</sup> Пак там, а.е. 128, л. 30, Наместникът до ПК, 4855, 29.05.1884; л. 131, ПК до губернатора, 434, 30.05.1884.
- <sup>113</sup> Пак там, л. 79, Губернаторът до ПК, 1742, 21.05.1884; л. 80, ПК до губернатора, 431, 30.05.1884.
- <sup>114</sup> Пак там, а.е. 127, л. 69, ПК до губернатора, 337, 24.04.1884; л. 72, ПК до губернатора, 353, 1.05.1884; а.е. 128, л. 46, Губернаторът до ПК, 1651, 16.05.1884; л. 47, ПК до губернатора, 408, 19.05.1884; л. 95, Губернаторът до ПК, 2124, 20.06.1884; л. 91, ПК до губернатора, 480, 20.06.1884.
- <sup>115</sup> Пак там, а.е. 128, л. 26, ПК до губернатора, 379, 9.05.1884; а.е. 130, л. 57, Губернаторът до ПК, 2698, 28.07.1884; а.е. 131, л. 4, ПК до губернатора, 541, 3.08.1884.
- <sup>116</sup> Пак там, а.е. 128, л. 55, Губернаторът до ПК, 1653, 15.05.1884; л. 57, ПК до губернатора, 404, 19.05.1884.
- <sup>117</sup> Пак там, а.е. 128, л. 4, ПК до губернатора, 365, 4.05.1884; л. 128, Наместникът до ПК, 1849, 26.05.1884.
- <sup>118</sup> Пак там, л. 50, Губернаторът до ПК, 1652, 15.05.1884; л. 51, ПК до губернатора, 407, 19.05.1884; а.е. 129, л. 119, Губернаторът до ПК, 2215, 26.06.1884; л. 120, ПК до губернатора, 504, 28.06.1884; а.е. 131, л. 46, Губернаторът до ПК, 3005, 21.08.1884; л. 53, ПК до губернатора, 596, 24.08.1884.
- <sup>119</sup> Пак там, а.е. 128, л. 42, ПК до губернатора, 383, 10.05.1884.
- <sup>120</sup> Пак там, а.е. 131, л. 13, ПК до губернатора, 551, 7.08.1884; Народний глас, № 491, 11 авг. 1884; Южна България, № 117, 22 авг. 1884.
- <sup>121</sup> Южна България, № 123, 12 септ. 1884; Търновска конституция, № 67, 25 авг. 1884; Марица, № 647, 7 септ. 1884; ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 131, л. 31, ПК до губернатора, 586, 18.08.1884; л. 65, Губернаторът до ПК, 3181, 4.09.1884.
- <sup>122</sup> Пак там, а.е. 223, л. 15, ПК до губернатора, 15.09.1884; л. 17, ПК до губернатора, 17.09.1884; Съединение, № 85, 8 септ. 1884.
- <sup>123</sup> Търновска конституция, № 72, 12 септ. 1884; № 81, 13 окт. 1884; Зорница, № 38, 22 септ. 1884.
- <sup>124</sup> М а л ж а р о в, М. Цит. съч., 310–311.
- <sup>125</sup> Южна България, № 122, 8 септ. 1884; № 126, 22 септ. 1884.
- <sup>126</sup> Марица, № 652, 25 септ. 1884; № 653, 28 септ. 1884; Народний глас, № 498, 29 септ. 1884; Южна България, № 127, 26 септ. 1884.
- <sup>127</sup> Марица, № 659, 19 окт. 1884; Дневници на ОС, дп. 3, 25.10.1884, с. 21.
- <sup>128</sup> Дневници на ОС, дп. 1, 22.10.1884, 3–4; Г р е к о в, М. Цит. съч., 250–251.
- <sup>129</sup> ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 5, ОС до губернатора, 22.10.1884; л. 10, ОС до губернатора, 23.10.1884; л. 183, ОС до губернатора, 99, 28.11.1884; Дневници на ОС, дп. 2, 23.10.1884, с. 7, Губернаторът до ОС, 3769.
- <sup>130</sup> Пак там, дп. 27, 30.11.1884, с. 530, Губернаторът до ОС, 4259, 29.11.1884; дп. 3, 25.10.1884, с. 12, Губернаторът до ОС, 3793, 25.10.1884.
- <sup>131</sup> Пак там, дп. 24, 27.11.1884, с. 486; ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 201, ОС до губернатора, 100, 4.12.1884; Марица, № 725, 25 юни 1885.

- <sup>132</sup> Дневници на ОС, дп. 6, 31.10.1884, с. 62; дп. 8, 3.11.1884, 101–103; дп. 16, 15.11.1884, 262–280; дп. 17, 17.11.1884, 307–313; ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 128, ОС до губернатора, 72, 20.11.1884.
- <sup>133</sup> Пак там, л. 229, ОС до губернатора, 141, 12.12.1884; Дневници на ОС, дп. 31, 5.12.1884, с. 655; дп. 32, 7.12.1884, с. 660; дп. 35, 11.12.1884, с. 739.
- <sup>134</sup> Пак там, дп. 19, 20.11.1884, с. 323; дп. 27, 30.11.1884, с. 535; дп. 45, 21.12.1884, 1069–1074; ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 202, ОС до губернатора, 104, 4.12.1884; л. 276, ОС до губернатора, 180, 9.01.1885.
- <sup>135</sup> Пак там, л. 247, ОС до губернатора, 163, 29.12.1884; Дневници на ОС, дп. 44, 20.12.1884, 1025–1034; дп. 45, 21.12.1884, с. 1068.
- <sup>136</sup> Пак там, дп. 10, 6.11.1884, с. 122; дп. 12, 9.11.1884, 182–185; дп. 24, 27.11.1884, с. 457; ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 100, ОС до губернатора, 52, 18.11.1884.
- <sup>137</sup> Пак там, л. 148, ОС до губернатора, 88, 23.11.1884; а.е. 226, ОС до губернатора, 134, 12.12.1884; Дневници на ОС, дп. 37, 13.12.1884, 801–824; дп. 39, 15.12.1884, 917–954; дп. 42, 19.12.1884, 955–996.
- <sup>138</sup> Пак там, дп. 46, 22.12.1884, с. 1088; ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 250, ОС до губернатора, 166, 29.12.1884; л. 266, ОС до губернатора, 167, 29.12.1884; л. 278, ОС до губернатора, 181, 11.01.1885.
- <sup>139</sup> Пак там, л. 143, ОС до губернатора, 158, 23.12.1884; Дневници на ОС, дп. 45, 21.12.1884, с. 1067 сл.
- <sup>140</sup> Пак там, дп. 5, 30.10.1884, 42–43; дп. 6, 31.10.1884, с. 46 сл.; ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 22, ОС до губернатора, 21, 2.11.1884.
- <sup>141</sup> Пак там, л. 269, ОС до губернатора, 170, 29.12.1884; а.е. 223, л. 2, ПК до губернатора, 608, 1.09.1884; Дневници на ОС, дп. 45, 21.12.1884, с. 1054.
- <sup>142</sup> Пак там, дп. 23, 26.11.1884, с. 453; дп. 28, 1.12.1884, 573–584; дп. 30, 4.12.1884, с. 621; ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 270, ОС до губернатора, 172, 2.01.1885.
- <sup>143</sup> Пак там, л. 254, ОС до губернатора, 166, 28.12.1884; Дневници на ОС, дп. 45, 21.12.1884, 1050–1054.
- <sup>144</sup> Пак там, дп. 31, 5.12.1884, с. 740; ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 234, ОС до губернатора, 155, 17.12.1884.
- <sup>145</sup> Пак там, л. 205, ОС до губернатора, 114, 7.12.1884; л. 233, ОС до губернатора, 151, 15.12.1884; Дневници на ОС, дп. 11, 7.11.1884, с. 164; дп. 21, 23.11.1884, 401–402.
- <sup>146</sup> Пак там, дп. 19, 20.11.1884, с. 321–322; дп. 20, 22.11.1884, 326–352; дп. 22, 26.11.1884, с. 449; ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 206, ОС до губернатора, 113, 7.12.1884; л. 275, ОС до губернатора, 177, 9.01.1885.
- <sup>147</sup> Дневници на ОС, дп. 14, 13.11.1884, с. 277; дп. 15, 14.11.1884, с. 237.
- <sup>148</sup> Пак там, дп. 10, 6.11.1884, с. 129; дп. 13, 10.11.1884, 211–218; ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 41; ОС до губернатора, 33, 5.11.1884; л. 59, ОС до губернатора, 40, 7.11.1884.
- <sup>149</sup> Пак там, л. 57, ОС до губернатора, 39, 7.11.1884; л. 227, ОС до губернатора, 140, 12.12.1884; Дневници на ОС, дп. 13, 10.11.1884, с. 206; дп. 46, 20.12.1884, 1000–1007.
- <sup>150</sup> Пак там, дп. 5, 30.10.1884, с. 33 сл.; дп. 45, 21.12.1884, 1074–1080; ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 30, ОС до губернатора, 11, 29.10.1884.
- <sup>151</sup> Пак там, л. 46, ОС до губернатора, 35, 6.11.1884; л. 235, ОС до губернатора, 158, 18.12.1884; л. 277, ОС до губернатора, 174, 4.05.1885.
- <sup>152</sup> Пак там, л. 107, Губернаторът до ОС, 4025, 13.11.1884; л. 220, Губернаторът до ОС, 4342, 1884; Дневници на ОС, дп. 15, 14.11.1884, с. 237; дп. 23, 26.11.1884, с. 453; дп. 24, 27.11.1884.
- <sup>153</sup> Пак там, дп. 39, 15.12.1884, с. 879; дп. 44, 20.12.1884, с. 998; ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 232, Губернаторът до ОС, 4438, 15.12.1884.
- <sup>154</sup> Пак там, л. 116–117, ОС до губернатора, 71, 17.11.1884; л. 204, ОС до губернатора, 112, 5.12.1884; Дневници на ОС, дп. 6, 31.10.1884, с. 64; дп. 9, 5.11.1884, 109–110; дп. 33, 8.12.1884, 729–730.
- <sup>155</sup> ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 19, ОС до губернатора, 14, 30.10.1884; л. 110, ОС до губернатора, 56, 24.11.1884; л. 17, ОС до губернатора, 80, 21.11.1884; л. 268–270, ОС до губернатора, 169, 29.12.1884.
- <sup>156</sup> Дневници на ОС, дп. 3, 25.10.1884, 14–15; дп. 46, 22.12.1884, с. 1093.
- <sup>157</sup> Пак там, дп. 5, 30.10.1884, с. 29.
- <sup>158</sup> ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 132, л. 2, Губернаторът до ПК, 3856, 1.11.1884; л. 3, ПК до губернатора, 2, 9.11.1884; а.е. 134, л. 44, Губернаторът до ПК, 532, 11.02.1885; л. 45, ПК до губернатора, 237, 5.03.1885; а.е. 137, л. 3, ПК до губернатора, 320, 12.05.1885; л. 108, Губернаторът до ПК, 2150, 8.06.1885.
- <sup>159</sup> Пак там, а.е. 132, л. 15, Губернаторът до ПК, 3879, 31.10.1884; л. 16, ПК до губернатора, 4, 9.11.1884; а.е. 136, л. 23, Губернаторът до ПК, 1205, 2.04.1885; л. 27, ПК до губернатора, 286, 10.04.1885.
- <sup>160</sup> Пак там, а.е. 132, л. 23, Губернаторът до ПК, 3897, 1.11.1884; а.е. 134, л. 126, Губернаторът до ПК, 673, 21.02.1885; л. 127, ПК до губернатора, 239, 7.03.1885.
- <sup>161</sup> Пак там, л. 12, ПК до губернатора, 176, 11.02.1885; а.е. 135, л. 64, Губернаторът до ПК, 1019, 18.03.1885; л. 65, ПК до губернатора, 275, 20.03.1885; а.е. 137, л. 91, ПК до губернатора, 424, 29.06.1885.
- <sup>162</sup> Пак там, а.е. 132, л. 114, Губернаторът до ПК, 4380, 1.12.1884; л. 115, ПК до губернатора, 44, 24.12.1884; а.е. 135, л. 72, Губернаторът до ПК, 1053, 19.03.1885; л. 73, ПК до губернатора, 271, 19.03.1885.
- <sup>163</sup> Пак там, а.е. 132, л. 25, Губернаторът до ПК, 3898, 1.11.1884; л. 26, ПК до губернатора, 3, 9.11.1884; а.е. 129, л. 125, ПК до губернатора, 226, 5.03.1885.

- <sup>164</sup> Пак там, а.е. 134, л. 38, Губернаторът до ПК, 520, 11.02.1885; л. 39, ПК до губернатора, 189, 13.02.1885; л. 117, Губернаторът до ПК, 664, 20.02.1885; л. 118, ПК до губернатора, 466, 22.02.1885; а.е. 136, л. 95, Губернаторът до ПК, 1503, 24.04.1885.
- <sup>165</sup> Пак там, а.е. 137, л. 22, Губернаторът до ПК, 1651, 4.05.1885; л. 23, ПК до губернатора, 350, 8.05.1885; л. 382, ПК до губернатора, 382, 3.06.1885.
- <sup>166</sup> Пак там, а.е. 132, л. 63, Губернаторът до ПК, 4208, 27.11.1884; л. 65, ПК до губернатора, 23, 1.12.1884; а.е. 135, л. 5, Губернаторът до ПК, 822, 4.03.1885; л. 4, ПК до губернатора, 234, 6.03.1885.
- <sup>167</sup> Пак там, а.е. 134, л. 48, Губернаторът до ПК, 524, 11.02.1885; л. 49, ПК до губернатора, 341, 1.05.1885; а.е. 137, л. 134, Губернаторът до ПК, 2201, 12.06.1885; л. 135, ПК до губернатора, 415, 22.06.1885.
- <sup>168</sup> Пак там, л. 66, Губернаторът до ПК, 1926, 24.05.1885; л. 67, ПК до губернатора, 337, 29.05.1885; а.е. 132, л. 19, Губернаторът до ПК, 3896, 1.11.1884; л. 22, ПК до губернатора, 76, 11.01.1885.
- <sup>169</sup> Пак там, а.е. 134, л. 11, Губернаторът до ПК, 425, 2.02.1885; л. 10, ПК до губернатора, 249, 12.03.1885; а.е. 135, л. 107, Губернаторът до ПК, 1183, 30.03.1885; л. 108, ПК до губернатора, 284, 10.04.1885.
- <sup>170</sup> Пак там, л. 39, Губернаторът до ПК, 1003, 15.03.1885; л. 60, ПК до губернатора, 332, 30.04.1885.
- <sup>171</sup> Пак там, а.е. 134, л. 65, Губернаторът до ПК, 581, 14.02.1885; л. 66, ПК до губернатора, 248, 11.03.1885; а.е. 136, л. 72, Губернаторът до ПК, 1416, 16.04.1885; л. 73, ПК до губернатора, 366, 18.05.1885.
- <sup>172</sup> Пак там, а.е. 135, л. 80, Губернаторът до ПК, 1111, 27.03.1885; л. 92, ПК до губернатора, 281, 8.04.1885; а.е. 137, л. 4, Губернаторът до ПК, 1616, 1.05.1885; л. 8, ПК до губернатора, 376, 8.05.1885; л. 140, Губернаторът до ПК, 2271, 17.06.1885; л. 141, ПК до губернатора, 411, 18.06.1885.
- <sup>173</sup> Пак там, а.е. 132, л. 38, Губернаторът до ПК, 4027, 14.11.1884; а.е. 134, л. 68, ПК до губернатора, 71, 9.01.1885; а.е. 132, л. 73, Губернаторът до ПК, 4311, 4.12.1884.
- <sup>174</sup> Пак там, а.е. 135, л. 3, Губернаторът до ПК, 801, 2.03.1885; а.е. 134, л. 13, ПК до губернатора, 259, 15.03.1885; а.е. 137, л. 160, Губернаторът до ПК 2349, 22.06.1885; л. 164, Губернаторът до ПК, 2356, 24.06.1885.
- <sup>175</sup> Пак там, а.е. 132, л. 41, Губернаторът до ПК, 4040, 14.11.1884; а.е. 131, л. 42, ПК до губернатора, 35, 5.12.1884; а.е. 136, л. 68, Губернаторът до ПК, 1400, 16.04.1885; л. 69, ПК до губернатора, 312, 19.04.1885.
- <sup>176</sup> Пак там, а.е. 136, л. 45, Губернаторът до ПК, 1254, 5.04.1885; л. 46, ПК до губернатора, 386, 21.05.1885.
- <sup>177</sup> Пак там, а.е. 132, л. 31, Губернаторът до ПК, 3983, 9.11.1884; л. 33, ПК до губернатора, 8, 16.11.1884; а.е. 137, л. 76, Губернаторът до ПК, 1981, 29.05.1885; л. 77, ПК до губернатора, 395, 29.05.1885.
- <sup>178</sup> Пак там, а.е. 132, л. 71, Губернаторът до ПК, 4304, 4.12.1884; л. 72, ПК до губернатора, 37, 11.12.1884; а.е. 137, л. 28, Губернаторът до ПК, 1739, 10.05.1885; л. 29, ПК до губернатора, 359, 16.05.1885.
- <sup>179</sup> Пак там, а.е. 134, л. 61, Губернаторът до ПК, 580, 14.02.1885; л. 62, ПК до губернатора, 221, 25.02.1885; а.е. 136, л. 70, Губернаторът до ПК, 1452, 18.04.1885; Ш п и м а н о в, И.Д. Иван Добревски. По лични спомени и съобщения. - В: Ибраши съчинения. Т.1. С., 1965, 298-332.
- <sup>180</sup> Търновска конституция, № 45, 8 юни 1884; Съединение, № 75, 21 юни 1884.
- <sup>181</sup> Народният глас, № 486, 7 юни 1884; Южна България, № 118, 25 авг. 1884.
- <sup>182</sup> ЦДНА, ф. 954, оп. 1, а.е. 32, л. 35, Д. Юруков, спомени: Търновска конституция, № 54, 11 юни 1884; Съединение, № 96, 22 юни 1884.
- <sup>183</sup> Съединение, № 68, 3 май 1884; Марница, № 696, 8 март 1885; № 730, 12 юни 1885; Народният глас, № 522, 16 март 1885.
- <sup>184</sup> Съединение, № 86, 13 септ. 1884; Народният глас, № 507, 1. дек. 1884.
- <sup>185</sup> Архив на Възраждането, Т.2 (ред. Д. Странимиров), С., 1908, № 19, с. 75, ЦВД до губернатора, 2.03.1885.
- <sup>186</sup> Марница, № 682, 15. ян. 1885.
- <sup>187</sup> Дневник на ОС, дп. 39, 15.12.1884, 859-874; Съединение, № 81, 2 авг. 1884.
- <sup>188</sup> ЦДНА, ф. 321, оп. 1, а.е. 101, л. 26, МВнРи до БДА, 271, 23.01.1885; Архив .... № 25, с. 90, ЦВД до губернатора, Харм., 12.03.1885.
- <sup>189</sup> Южна България, № 133, 17 окт. 1884.
- <sup>190</sup> Вестникче (Пловдив), № 2, 28 юни 1884; Марница, № 732, 19 юни 1885; Търновска конституция, № 62, 8 авг. 1884.
- <sup>191</sup> Търновска конституция, № 41, 26 май 1884; Съединение, № 95, 17 юни 1884.
- <sup>192</sup> ЦДНА, ф. 20, оп. 1, а.е. 136, л. 97, Губернаторът до ПК, 1488, 22.04.1885; Марница, № 709, 26 апр. 1885; Зорница, № 18, 4 май 1885; Съединението на Северна и Южна България 1885-1886. Сб. док. С., 1989, № 21, с. 35, Изпис до Уайт, Пловдив, 6/18.05.1885; G r a v e s R. Storm Centres of the Near East. Personal Memories 1879-1929. London, 56-57.
- <sup>193</sup> Отечество, № 23, 2 май 1885; Марница, № 710, 30 апр. 1885; № 715, 21 май 1885; Зорница, № 18, 4 май 1885; М а х, Р. фоп. Из българските бурни времена. С., 1929, с. 9.
- <sup>194</sup> Съединението..., № 41, с. 54, Дъб Ноай до МВнР, Цариград, 27.06./8.07.1885; Марница, № 730, 12 юни 1885; № 742, 27 авг. 1885.
- <sup>195</sup> Марница, № 682, 15. ян. 1885; № 717, 28 май 1885; И в а н о в, П. Български триумф 1885-1910. С., 1910, с. 12; Търновска конституция, № 43, 2 юни 1885.
- <sup>196</sup> Архив, ... № 40, 94-96, № 41, с. 96, Губернаторът до ЦВД, 26.03.1885.

- <sup>197</sup> ЦДИА, ф. 565, оп. 1, а.е. 6, л. 8, Губернаторът до ДПр, 4332, 8.12.1884; а.е. 8, л. 58, ДПр до губернатора, 2320, 16.04.1885; л. 12, Губернаторът до ДПр, 2255, 15.06.1885.
- <sup>198</sup> Пак там, л. 79, Губернаторът до ДПр, 1653, 4.05.1885; л. 84, ДПр до губернатора, 2922, 16.05.1885; л. 29, Губернаторът до ДПр, 421, 2.02.1885; л. 30, ДПр до губернатора, 702, 5.02.1885.
- <sup>199</sup> Марица, № 693, 26 март 1885; № 714, 17 май 1885; Южна България, № 104, 7 юли 1885; Търновска конституция, № 81, 13 окт. 1884.
- <sup>200</sup> ЦДИА, ф. 565, оп. 1, а.е. 6, л. 35, ДПр до губернатора, 608, 8.12.1884; Архив..., № 66, 110-111, Губернаторът до ДПр, 9.05.1885; С т о я н о в и ч, И. Цит. съч., с. 34.
- <sup>201</sup> ЦДИА, ф. 565, оп. 1, а.е. 6, л. 1, Губернаторът до ДПр, 4272, 1.12.1884; л. 11, Губернаторът до ДПр, 4374, 4.12.1884; л. 30, ДПр до губернатора, 6018, 5.12.1884.
- <sup>202</sup> Пак там, ф. 158, оп. 1, а.е. 37, л. 177, Губернаторът до ДФ, 1514, 25.04.1885; а.е. 18, л. 85, ДФ до губернатора, 1348, 25.04.1885; л. 77, ДФ до губернатора, 6434, 26.01.1885; а.е. 11, л. 7, Губернаторът до ДФ, 170, 15.01.1885; л. 59, Губернаторът до ДФ, 2252, 15.06.1885.
- <sup>203</sup> Пак там, л. 48, Циркуляр, 1876, 21.05.1885; Марица, № 690, 12 февр. 1885.
- <sup>204</sup> ЦДИА, ф. 158, оп. 1, а.е. 10, л. 2, Губернаторът до ДФ, 3218, 6.09.1884; а.е. 33, л. 47, Губернаторът до ДФ, 3960, 6.11.1884; а.е. 11, л. 33, Губернаторът до ДФ, 898, 7.03.1885.
- <sup>205</sup> Пак там, а.е. 18, л. 81, ДФ до губернатора, 62, 4.03.1885; а.е. 11, л. 67, Губернаторът до ДФ, 2427, 1.07.1885.
- <sup>206</sup> Марица, № 689, 8 февр. 1885.
- <sup>207</sup> Пак там, № 690, 12 февр. 1885.
- <sup>208</sup> Съединение, № 86, 13 септ. 1884; Народний глас, № 508, 15 дек. 1884.
- <sup>209</sup> Марица, № 713, 10 май 1885.
- <sup>210</sup> ЦДИА, ф. 158, оп. 1, а.е. 11, л. 13, ПАП № 29, 29.02.1885.
- <sup>211</sup> Търновска конституция, № 57, 21 авг. 1884; Марица, № 661, 26 окт. 1884.
- <sup>212</sup> ЦДИА, ф. 1599, оп. 1, а.е. 796, л. 1, Сп. Костов до губернатора, 5.03.1885.
- <sup>213</sup> Дневници на ОС, дп. 47, 19.12.1884, с. 963.
- <sup>214</sup> Южна България, № 97, 13 юни 1884; Съединение, № 77, 5 юли 1884; Марица, № 714, 17 май 1885; № 742, 27 авг. 1885; Архив..., № 36, с. 93, ДВД до губернатора, Бургас, 30.03.1885.
- <sup>215</sup> ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 29, Губернаторът до ОС, 3911, 2.11.1884; л. 81, Губернаторът до ОС, 3999, 10.11.1884.
- <sup>216</sup> Пак там, л. 74-76, Губернаторът до ОС, 3998, 10.11.1884; Дневници на ОС, дп. 13, 10.11.1884, с. 221.
- <sup>217</sup> Пак там, дп. 22, 24.11.1884, с. 404; ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 147, Губернаторът до ОС, 4170, 23.11.1884.
- <sup>218</sup> Пак там, л. 171, Губернаторът до ОС, 4222, 27.11.1884; Дневници на ОС, дп. 25, 28.11.1884, с. 489.
- <sup>219</sup> ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 117, Губернаторът до ОС, 4099, 17.11.1884.
- <sup>220</sup> Дневници на ОС, дп. 4, 29.10.1884, с. 23, Губернаторът до ОС, 3816, 29.10.1884.
- <sup>221</sup> Пак там, дп. 10, 6.11.1884, с. 147; ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 45, Губернаторът до ОС, 3951, 6.11.1884.
- <sup>222</sup> Дневници на ОС, дп. 8, 3.11.1884, с. 105; ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 29, Губернаторът до ОС, 3875, 13.10.1884.
- <sup>223</sup> Пак там, л. 28, Губернаторът до ОС, 3910, 2.11.1884; Дневници на ОС, дп. 8, 3.11.1884, с. 104.
- <sup>224</sup> Пак там, дп. 19, 20.11.1884, с. 317; ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 137, Губернаторът до ОС, 4112, 20.11.1884.
- <sup>225</sup> Пак там, л. 142, Губернаторът до ОС, 4140, 22.11.1884; Дневници на ОС, дп. 20, 22.11.1884, 325-326.
- <sup>226</sup> Дневници на ОС, дп. 24, 27.11.1884, с. 461; ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 146, Губернаторът до ОС, 4206, 27.11.1884.
- <sup>227</sup> Пак там, л. 155, Губернаторът до ОС, 4196, 26.11.1884.
- <sup>228</sup> Пак там, л. 16, Губернаторът до ОС, 3846, 30.10.1884; л. 30, Губернаторът до ОС, 3912, 2.11.1884; 267, Губернаторът до ОС, 4471, 18.12.1884, и др.
- <sup>229</sup> Дневници на ОС, дп. 5, 30.10.1884, с. 28; ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 15, Губернаторът до ОС, 3835, 29.10.1884.
- <sup>230</sup> Пак там, л. 107, Губернаторът до ОС, 4025, 13.11.1884; Дневници на ОС, дп. 15, 14.11.1884, с. 237; дп. 33, 8.12.1884, с. 730.
- <sup>231</sup> Пак там, дп. 24, 27.11.1884, с. 462; ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 167, Губернаторът до ОС, 4207, 27.11.1884.
- <sup>232</sup> Дневници на ОС, дп. 33, 8.12.1884, с. 730; ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 217, Губернаторът до ОС, 4341, 1884.
- <sup>233</sup> Пак там, л. 71, Губернаторът до ОС, 3995, 10.11.1884.
- <sup>234</sup> Пак там, л. 103, Губернаторът до ОС, 4024, 13.11.1884; Дневници на ОС, дп. 15, 14.11.1884, с. 237.
- <sup>235</sup> Пак там, дп. 4, 29.10.1884, с. 24, Губернаторът до ОС, 3800, 25.10.1884.
- <sup>236</sup> ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 156, Губернаторът до ОС, 4194, 26.11.1884.
- <sup>237</sup> Пак там, л. 46, Губернаторът до ОС, 3966, 7.11.1884; Дневници на ОС, дп. 11, 7.11.1884, с. 174.
- <sup>238</sup> Пак там, дп. 14, 13.11.1884, с. 227; Губернаторът до ОС, 4014, 12.11.1884; ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 7, л. 150-151, Губернаторът до ОС, 4178, 23.11.1884.
- <sup>239</sup> Пак там, л. 136, Губернаторът до ОС, 4105, 19.11.1884; Дневници на ОС, дп. 19, 20.11.1884, с. 317.

## СЪКРАЩЕНИЯ

|        |   |                                                           |
|--------|---|-----------------------------------------------------------|
| БДА    | – | Българско дипломатическо агентство в Цариград             |
| БИД    | – | Българско историческо дружество                           |
| БНБ    | – | Българска народна банка                                   |
| ВИСб.  | – | Военноисторически сборник                                 |
| ВСАР   | – | Върховно съдилище за административни разпри               |
| гр.    | – | гроша                                                     |
| ГСУ    | – | Годишник на Софийския университет                         |
| ДВД    | – | Директор на вътрешните дела                               |
| ДЗТОСг | – | Директор на земеделието, търговията и обществените сгради |
| ДНП    | – | Директор на народното просвещение                         |
| ДПр    | – | Директор на правосъдието                                  |
| ДФ     | – | Директор на финансите                                     |
| ЕК     | – | Европейска комисия                                        |
| ИФФ    | – | Историко-филологически факултет                           |
| КИЖ    | – | Компания за източните железници                           |
| ЛП     | – | Либерална партия                                          |
| МВнРИ  | – | Министерство на външните работи и изповеданията           |
| МФ     | – | Министерство на финансите                                 |
| НМЖ    | – | Началник на милицията и жандармерията                     |
| НП     | – | Народна партия                                            |
| ОСАР   | – | Областни съдилища за административни разпри               |
| ОС     | – | Областно събрание                                         |
| ОУ     | – | Органически устав                                         |
| ПАП    | – | Публично-административен правилник                        |
| ПК     | – | Постоянен комитет                                         |
| р. с.  | – | редовна сесия                                             |
| САР    | – | Съдилища за административни разпри                        |
| ТИД    | – | Търговско-индустриално дружество                          |
| т. л.  | – | турски лири                                               |
| фр.    | – | франка                                                    |

*Постъпила 7 юни 1994 г.*